

VERBA VOLANT, SCRIPTA MANENT.
SPUŚCIZNA DOKUMENTACYJNA
POWSTANIA STYCZNIOWEGO

Anna Krochmal

Naczelnka Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa
The State Archives Head Office, Warsaw
e-mail: akrochmal@archiwa.gov.pl
<https://orcid.org/0000-0001-6029-5945>

Streszczenie. Celem niniejszego artykułu jest przypomnienie skomplikowanych losów spuścizny dokumentacyjnej powstania styczniowego oraz ocena jej obecnego potencjału badawczego. Szczególną uwagę poświęcono materiałom źródłowym dotyczącym roli w powstaniu styczniowym Kościołów różnych wyznań, postawy hierarchii kościelnej wobec toczących się wydarzeń oraz udziału duchowieństwa w działaniach powstańczych. Przedmiotem zainteresowania były zarówno materiały archiwalne zgromadzone przez archiwa i instytucje pamięci w Polsce, jak i poza jej obecnymi granicami.

Twórcami spuścizny dokumentacyjnej powstania styczniowego były zarówno organy władzy utworzonego państwa podziemnego i osoby zaangażowane w ruch powstańczy, jak i władze zaborcze. Najważniejsza dla odtworzenia dziejów ruchu narodowego część dokumentacji powstała w toku bieżącej działalności centralnych oraz terenowych władz powstańczych. Główna jej część jest przechowywana w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie i w 2014 r. została wpisana na prestiżową listę krajową w programie UNESCO „Pamięć Świata”. Ważne źródła gromadzą archiwa państwowe w 13 miastach: Kalisz, Płock, Lublin, Łódź, Częstochowa, Kielce, Radom, Piotrków Trybunalski, Warszawa, Siedlce, Zamość, Białystok i Suwałki. Materiały dotyczące reakcji Galicji na wybuch powstania 1863 r. są przechowywane w Archiwum Państwowym w Przemysłu, Archiwum Państwowym w Rzeszowie oraz Archiwum Narodowym w Krakowie. Fragmenty spuścizny dokumentacyjnej powstania zachowały się w archiwach instytucji polonijnych poza krajem oraz w zasobach archiwów państw sąsiadujących obecnie z Polską. Są to materiały przechowywane w archiwach państwowych w Ukrainie (głównie we Lwowie i w Kijowie), Białorusi (archiwa w Mińsku), Litwie (w archiwach i bibliotekach w Wilnie) oraz Rosji (w archiwach w Moskwie i Petersburgu oraz państwowych archiwach obwodowych w Irkucku, Omsku i Tobolsku).

Słowa kluczowe: powstanie styczniowe, archiwa państwowe, spuścizna dokumentacyjna, duchowieństwo w powstaniu styczniowym, tajne państwo polskie

UWAGI WSTĘPNE

Przypadająca w 2023 r. 160. rocznica wybuchu powstania styczniowego jest okazją do ponownej refleksji nie tylko nad sensem i konsekwencjami podjętych wówczas działań zbrojnych, lecz także nad losem, stanem zachowania i potencjałem badawczym zachowanych źródeł archiwalnych. Przy okazji kolejnych rocznic historycy sięgają do zasobów instytucji pamięci zgromadzonych w Polsce i za granicą, starając się na ich podstawie uzupełnić wciąż istniejące w historiografii luki badawcze lub zinterpretować na nowo już opracowane zagadnienia. Ostatnia przeprowadzona na większą skalę rewizja stanu badań miała miejsce w 2013 r. przy okazji 150-lecia powstania styczniowego¹.

Te ponawiane kompleksowe przeglądy materiałów archiwalnych mają sens zwłaszcza wobec ogromnych strat poniesionych przez instytucje kultury w Polsce w latach ostatniej wojny światowej². Zagłada pięciu centralnych archiwów warszawskich w okresie 1939-1944 doprowadziła do poważnego uszczuplenia zasobu źródłowego i bezpowrotnej utraty całych zbiorów archiwalnych doty-

¹ Przypomina o tym w najnowszej publikacji rocznicowej Alicja Kulecka, która wskazuje również na trwające nadal spory o pamięć o powstaniu. Zob. A. KULECKA, *Powstanie styczniowe (1863-1864). Czas walki, marzeń o wolności i niespełnionych nadziei*, Warszawa 2023, s. 23. Próbą podsumowania ówczesnego stanu wiedzy była m.in. publikacja: *Dziedzictwo powstania styczniowego. Pamięć, historiografia, myśl polityczna. Zbiór studiów*, red. A. Kulecka, Warszawa 2013. W obchody w 2013 r. włączyły się też aktywnie archiwa państwowe, organizując w różnych miejscach w Polsce wystawy okolicznościowe, którym towarzyszyły publikacje w formie katalogów ekspozycji oraz opracowań popularnonaukowych. Jednym z obszerniejszych opracowań wydanym w przeddzień obchodów był katalog wystawy przygotowanej przez Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (*Mors sola victrix [sic!], gloria victis. 150. rocznica wybuchu powstania styczniowego 1863-1864. Katalog wystawy*, Warszawa 2012). Ukazały się też publikacje archiwów państwowych w poszczególnych regionach Polski, m.in. *Cieniom przodków naszych. W 150. rocznicę Powstania Styczniowego*, Kielce 2013; *Poszli nasi w bój bez broni. 150. rocznica wybuchu powstania styczniowego. Katalog wystawy*, Radom 2013; *Powstanie styczniowe w województwie augustowskim. Uczestnicy i ich losy. 150. rocznica wybuchu powstania styczniowego*, red. S. Filipowicz, Suwałki 2013; *Zgniotą nas tyrany – powstaniem na nowo. Wokół powstania styczniowego 1861-1863*, red. M. Sikorska, Warszawa 2013; M. HUBKA, K. ŁAPIŃSKI, A. WRÓBEL, *Powstanie styczniowe w źródłach archiwalnych. Dokumenty z zasobu Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim i oddziału w Tomaszowie Mazowieckim*, Piotrków Trybunalski 2013; B. SAMARSKI, J. DANIELUK, *Powstanie styczniowe na Białostocczyźnie: w 150. rocznicę wybuchu*, Białystok 2013; *Powstanie styczniowe w świadomości Płocczan: formy upamiętniania wydarzeń w dwudziestoleciu międzywojennym*, oprac. M. Wojciechowski, Płock 2013; *Rawicz i inni...: w 150 rocznicę stracenia naczelnika województwa podlaskiego Władysława Rawicza. Katalog wystawy*, oprac. A. Rogalski, Siedlce 2013.

² Straty te zestawiono i opisano w publikacji: *Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1-3, Warszawa 1955-1957.

czących XIX-wiecznych zmagają z rosyjskim zaborcą, zgromadzonych w latach II Rzeczypospolitej. W niewielkim tylko zakresie rekompensują je materiały zachowane w polskich ośrodkach emigracyjnych lub też w archiwach zagranicznych.

Celem niniejszego artykułu jest przypomnienie skomplikowanych losów spuścizny dokumentacyjnej powstania styczniowego oraz ocena jej obecnego potencjału badawczego. Szczególna uwaga zostanie poświęcona materiałom źródłowym dotyczącym roli Kościołów różnych wyznań w powstaniu styczniowym, postawy hierarchii kościelnej wobec toczących się wydarzeń oraz udziału duchowieństwa w działaniach powstańczych. Przedmiotem zainteresowania są zarówno materiały archiwalne zgromadzone przez archiwa i instytucje pamięci w Polsce, jak i poza jej obecnymi granicami.

Podstawowy materiał źródłowy w Polsce został zgromadzony w sieci Archiwów Państwowych, obejmującej łącznie 33 instytucje działające w każdym większym mieście. Główną część zasobu historycznego do interesującego zagadnienia przechowuje obecnie Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. O znaczeniu tych źródeł świadczy wpisanie w 2014 r. spuścizny dokumentacyjnej dotyczącej powstania styczniowego na prestiżową listę krajową polskiego dziedzictwa dokumentacyjnego w ramach programu UNESCO „Pamięć Świata”³. Na szczególną uwagę zasługują również zbiory archiwów zlokalizowanych na terenie byłego Królestwa Polskiego objętego działaniami powstańczymi. Są to placówki archiwalne w 13 miastach: Kalisz, Płock, Lublin, Łódź, Częstochowa, Kielce, Radom, Piotrków Trybunalski, Warszawa, Siedlce, Zamość, Białystok i Suwałki. Materiały uzupełniające, dotyczące reakcji Galicji na toczące się wydarzenia, są przechowywane w Archiwum Państwowym w Przemyślu, Archiwum Państwowym w Rzeszowie oraz Archiwum Narodowym w Krakowie. Rozproszone fragmenty dokumentacji władz narodowych oraz ikonografia z okresu powstania są przechowywane w wielu innych instytucjach pamięci w Polsce, w tym: Bibliotece Narodowej w Warszawie, Muzeum Narodowym Wojska Polskiego w Warszawie, Bibliotece Czartoryskich w Krakowie, Bibliotece Jagiellońskiej, Bibliotece Oddziału Krakowskiego PAN, Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego⁴.

³ Ta międzynarodowa inicjatywa została zainaugurowana w Polsce w 1992 r. i jest realizowana do dziś. Polska ma obecnie 17 obiektów dokumentacyjnych wpisanych na listę międzynarodową programu (co stawia ją na 3. miejscu po Wielkiej Brytanii i Niemczech) oraz 58 obiektów znajdujących się na liście krajowej. Więcej informacji na ten temat zob. na stronie programu: <https://pamiecpolski.archiwa.gov.pl/pamiec-swiata/>.

⁴ Są to materiały Organizacji Narodowej na Rusi oraz spuścizna członka tej organizacji, Zygmunta Starorypińskiego.

Do Sanktuarium Maryjnego w Licheniu trafiły zbiory polonijne, w tym materiały z okresu powstania styczniowego ze zlikwidowanego w 2009 r. Muzeum Księży Marianów w Fawley Court pod Londynem⁵. Obejmowały one m.in. materiały związane z osobą dyktatora powstania, Romualda Traugutta (jego autografy i listy), materiały dotyczące weteranów 1863 r., rękopisy prac Walerego Przyborowskiego⁶, dokumenty związane z działalnością Rządu Narodowego, odpisy z różnych źródeł do historii powstania sporządzone przez Edwarda Maliszewskiego, zbiór wydawnictw Rządu Narodowego (odezwy, rozkazy, instrukcje, regulaminy), kolekcję czasopism, w tym egzemplarze niewymienione w bibliografii Gąsiorowskiego⁷, listy z zesłania uczestników powstania (m.in. Ludwika Niemojowskiego do córki z lat 1867-1874), kolekcję rycin związanych tematycznie z powstaniem styczniowym.

Ważne źródła zachowały się w archiwach instytucji polonijnych, zlokalizowanych poza krajem oraz w zasobach archiwów państw sąsiadujących obecnie z Polską. Są to materiały przechowywane w archiwach państwowych w Ukrainie (głównie we Lwowie i w Kijowie), Białorusi (archiwa w Mińsku), Litwie (w archiwach i bibliotekach w Wilnie) oraz Rosji (w archiwach w Moskwie i Petersburgu oraz państwowych archiwach obwodowych w Irkucku, Omsku i Tobolsku).

TWORZENIE I LOSY SPUŚCIZNY DOKUMENTACYJNEJ

Twórcami spuścizny dokumentacyjnej powstania styczniowego były zarówno organy władzy utworzonego państwa podziemnego i osoby zaangażowane w ruch powstańczy, jak i władze zaborcze. Najważniejsza dla odtworzenia dziejów ruchu narodowego część dokumentacji powstała w toku bieżącej działalności central-

⁵ Muzeum Polskie i Biblioteka w Fawley Court zostały założone w 1953 r. z inicjatywy ks. Józefa Jarzębowski, marianina, kolekcjonera i badacza powstania styczniowego. Do tego ośrodka przewiózł on ocalałe podczas wojny zbiory gromadzone od 1935 r. w Muzeum Księży Marianów na warszawskich Bielanych. Były wśród nich przedmioty i dokumenty związane z powstaniem styczniowym.

⁶ Walery Przyborowski (1845-1913) – uczestnik powstania 1863 r. i jego historyk. Wydał m.in. *Ostatnie chwile powstania styczniowego: na podstawie autentycznych źródeł*, t. 1-4, Poznań–Kraków 1887-1888; *Historia dwóch lat 1861-1862*, t. 1-5, Kraków 1892-1896; *Dzieje 1863 roku*, t.1-5, Kraków 1897-1905, 1919; *Wspomnienia ulana z 1863 roku*, cz. 1, Poznań 1874, cz. 2, Poznań 1878.

⁷ Pierwsze zestawienie druków dotyczących powstania ukazało się w okresie II Rzeczypospolitej w pracy: *Bibliografia druków dotyczących powstania styczniowego 1863-65*, zebrał i oprac. Janusz Gąsiorowski, Warszawa 1923.

nych oraz terenowych władz powstańczych. Konspiracyjne struktury państwa podziemnego były tworzone już na kilka lat przed rozpoczęciem walk zbrojnych. Do samoorganizowania się różnych grup społecznych w zaborze rosyjskim, w tym tworzenia tajnych organizacji, dochodziło od 1856 r. Wiązało się to z osłabieniem Rosji po klęsce w wojnie krymskiej, śmiercią cara Mikołaja I (zm. w 1855 r) i oczekiwaną liberalizacją polityki władz rosyjskich wobec byłego Królestwa Kongresowego (tzw. odwilż posewastopolska). Wówczas to powstały kółka w gronie młodzieży studenckiej w Warszawie, a w 1859 r. podjęto pierwsze próby połączenia ich w jednolitą organizację, która miała zacząć prace nad przygotowaniem działań powstańczych. W 1861 r. rozwijający się ruch narodowy przybrał formę masowych manifestacji patriotycznych, które spowodowały w połowie października 1861 r. ogłoszenie przez władze carskie stanu wojennego w Królestwie Polskim. Od tego momentu działania organizacji patriotycznych przeniosły się do podziemia. Zaczęto też wcielać w życie koncepcję emigracyjnego działacza Zygmunta Miłkowskiego o utworzeniu jednej Organizacji Narodowej, której celem byłoby przygotowanie powstania przeciwko rosyjskiemu zaborcy. Program i zasady organizacyjne działających w podziemiu władz narodowych, podzielonych na dwie główne organizacje tajne: Białych i Czerwonych, kształtowały się w ciągu 1862 r. Powołany w czerwcu 1862 r. Komitet Centralny Narodowy przygotował statut o charakterze ustawy zasadniczej, w którym określił cele stawiane Organizacji Narodowej. Głównym miało być odzyskanie niepodległości przez Polskę w granicach przedrozbiorowych, co miało nastąpić w drodze powstania powszechnego. Ustrój niepodległego państwa miał się opierać na równouprawnieniu wszystkich mieszkańców oraz uwłaszczeniu chłopów za odszkodowaniem wypłaconym właścicielom przez skarb państwa. Komitet Centralny Narodowy jako główny organ władzy w państwie podziemnym był podzielony na quasi-ministerstwa, zajmujące się m.in. sprawami wewnętrznymi w kraju, polityką międzynarodową, policją, skarbem, prasą i pocztą. Ważnym wydarzeniem był akces do ruchu narodowego duchowieństwa rzymskokatolickiego, mający miejsce jesienią 1862 r. W wyniku tego przy Komitecie Centralnym utworzono Komisję Interesów Duchownych i Opieki nad Ludem. Kościół katolicki i jego duchowni odegrali w kolejnych miesiącach istotną rolę nie tylko w mobilizowaniu społeczeństwa do oporu przeciwko zaborcy, ale też poprzez czynne zaangażowanie się kapłanów w manifestacje patriotyczne i działania powstańcze.

Komitet Centralny Narodowy, spełniający *de facto* funkcje rządu polskiego, obejmował swoim zakresem działania ziemie byłego Królestwa Kongresowego, Litwę, Ruś, ziemie zaboru austriackiego i pruskiego oraz emigrację. W odezwie

wydanej 1 września 1862 r. Komitet ogłosił się legalnym Rządem Narodowym Polski. Wydawał on własny organ prasowy pt. „Ruch”, działała przy nim kancelaria, w której używano blankietów z odpowiednimi nadrukami i pieczęci. Zadaniem Komitetu było przygotowanie planu powstania, ustalenie terminu jego wybuchu, a następnie przekazanie władzy nowo powołanemu Rządowi Tymczasowemu i nowym władzom naczelnym. Powstanie, planowane początkowo na wiosnę 1863 r., musiało wybuchnąć wcześniej ze względu na ogłoszoną przez władze carskie brankę młodych mężczyzn do rosyjskiego wojska. Pobór ogłoszono w nocy z 14 na 15 stycznia 1863 r. według list imiennych. Miał on objąć ponad 8 tys. rekrutów podejrzewanych o działalność konspiracyjną. W rezultacie branka, mająca zapobiec planowanemu powstaniu, przyspieszyła jego rozpoczęcie. Autor tego pomysłu, hr. Aleksander Wielopolski został obwołany przez przywódców ruchu konspiracyjnego „wielkim, nikczemnym zbrodniarzem i zdrajcą”⁸. W tej sytuacji Komitet Centralny ogłosił rozpoczęcie powstania w nocy z 22 na 23 stycznia 1863 r., a następnie przekształcił się w Rząd Narodowy. W wydawanych przez siebie dekretach przekazywał on do realizacji konkretne zadania władzom cywilnym i wojskowym utworzonym w terenie. Istotnym posunięciem w sferze symbolicznej było odwołanie się do tradycji przedrozbiorowej Rzeczypospolitej. Wydany 22 stycznia 1863 r. manifest Rządu Narodowego wzywał do walki z caratem ludność Polski, Litwy i Rusi (Ukrainy) bez względu na wyznanie i stan społeczny⁹. Na stworzonej w lipcu 1862 r. pieczęci Komitetu Centralnego Narodowego widniał początkowo herb z dwupolową tarczą, w której umieszczono Orła Białego i litewską Pogoń. Już na początku stycznia 1863 r. postanowiono dołączyć trzecie godło – z wizerunkiem Michała Archanioła jako symbol Rusi (Ukrainy)¹⁰. Formalnej zmiany pieczęci nowych władz na trzyherbową z godłami Korony, Litwy i Rusi (czyli Orła, Pogoni i Michała Archanioła) dokonano w maju 1863 r. W otoku pieczęci u góry umieszczono napis: Rząd Narodowy, u dołu zaś: Wolność-Równość-Niepodległość. Ten

---

⁸ Szerzej o tej postaci: Z. STANKIEWICZ, *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, Warszawa 1967; por. Aleksander Wielopolski. *Próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861-1862*, red. L. Mażewski, Radzymin 2014.

⁹ Zachętą dla ludności Podola, Wołynia i Ukrainy miał być akt uwłaszczenia, tzw. Złota Hramota, wydany przez Rząd Narodowy. Dokument przechowywany jest obecnie w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Organizacja Narodowa Powstania Styczniowego, sygn. 12.

¹⁰ Trójdzielne pieczęcie widnieją m.in. na odezwach Rządu Narodowego. Zob. AGAD, Organizacja Narodowa Powstania Styczniowego, sygn. 11, Odezwa Rządu Narodowego „Do Polaków w moskiewskiej służbie”, wydana 10 kwietnia 1863 r., wzywająca do wstępowania w szeregi powstańcze.

symbol władz powstańczych, jako godło ówczesnego państwa polskiego, był używany do końca istnienia Rządu Narodowego. Wizerunki pieczęci, początkowo z herbem polsko-litewskim, potem z herbem trójdzielnym, były używane na dokumentach władz centralnych powstania, jak i lokalnych urzędów cywilnych i wojskowych. Po upadku powstania władze rosyjskie zabroniły używania polskich znaków narodowych.

Wymienione władze powstańcze, zarówno cywilne, jak i wojskowe, wytwarzały w toku swojej działalności szereg ważnych dokumentów. Warunki, w jakich powstawała ta dokumentacja, a zwłaszcza konieczność utrzymywania prowadzonych działań w konspiracji, nie sprzyjały jej trwałemu zachowaniu. Korespondencja organów władzy powstańczej była narażona na częste przechwytywanie przez władze rosyjskie, dokumentacja była też konfiskowana podczas licznych rewizji. Dla zminimalizowania tych zagrożeń Rząd Narodowy wydał 14 maja 1863 r. postanowienie, w którym nakazano ograniczyć korespondencję do niezbędnej potrzeby. Zalecano nie wymieniać w dokumentach nazwisk osób ani nazw miejscowości oraz niszczyć pisma natychmiast po ich wykorzystaniu. Starano się w ten sposób przeciwdziałać dekonspiracji oraz ustrzec przed represjami poszczególne osoby i władze państwa podziemnego¹¹. Szczególną rolę w strukturze państwa podziemnego odegrała Warszawa. Nieliczne fragmenty akt, które zachowały się po władzach narodowych miasta, dają wyobrażenie o rozbudowanej strukturze państwa podziemnego i roli jego poszczególnych organów. Szczegółowe omówienie tego zagadnienia znajduje się w obszernym dwutomowym opracowaniu Franciszki Ramotowskiej¹².

Cenne materiały źródłowe powstawały również w toku działalności powstańczych władz w terenie. Wraz z rozpoczęciem walk w styczniu 1863 r. Komitet Centralny mianował w terenie wojewódzkich naczelników wojskowych, którym podporządkowano terenowe władze cywilne. Jednym z głównych zadań naczelników wojskowych w województwach i powiatach była likwidacja wszystkich urzędów zaborczych. Miała je zastąpić administracja narodowa organizowana na wszystkich szczeblach – od województw po gminy. Istotną rolę w różnych organach władz terenowych przewidziano dla duchowieństwa. Kapłani mieli odbierać przysięgi od wszystkich mieszkańców składane na wierność i posłuszeństwo Rządowi Narodowemu¹³. Już 28 marca 1863 r. dokonano reformy organi-

¹¹ F. RAMOTOWSKA, *Władze administracji narodowej Powstania Styczniowego 1859-1864*, w: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zasobie*, t. 2, *Epoka porozbiorowa*, Warszawa 1998, s. 375.

¹² F. RAMOTOWSKA, *Tajemne państwo polskie w powstaniu styczniowym 1863-1864. Struktura organizacyjna*, cz. 1, Warszawa 1999, cz. 2, Warszawa 2000.

¹³ *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zasobie*, t. 2, s. 382.

zacyjnej poprzez rozdzielenie od siebie władz cywilnych i wojskowych. Naczelnicy cywilni w województwach i powiatach uzyskali uprawnienia do wydawania rozkazów, rozporządzeń oraz innych dokumentów, które były opatrywane odpowiednimi pieczęciami. Ich działania uzupełniali komisarze rządowi, którzy sprawowali kontrolę nad wszystkimi władzami w województwie. Współdziałali też z naczelnikami wojennymi w zakresie tworzenia, uzbrojenia i zaopatrzenia oddziałów powstańczych. Dysponowali oni biurami i mogli wydawać własne odezwy i rozporządzenia pieczętowane odrębnymi od innych władz pieczęciami. Wymienione władze terenowe, zarówno cywilne, jak i wojskowe wytwarzały różnego typu dokumentację, w tym obowiązane były tworzyć raporty okresowe przesyłane do władz zwierzchnich.

Dokumenty powstawały również wskutek rozbudowy struktur państwa podziemnego i tworzenia nowych organów władzy powstańczej. Na podstawie dekretu Rządu Narodowego z 8 czerwca 1863 r. powołano na terenie byłego Królestwa Polskiego strażę bezpieczeństwa, podlegające miejscowym władzom cywilnym i wojskowym. Miały one wspierać wojska powstańcze oraz wykonywać polecenia władz wyższych. Na najniższym szczeblu podziałów administracyjnych naczelnicy cywilni, w oparciu o instrukcję Rządu Narodowego, zaczęli od lipca 1863 r. powoływać władze narodowe na szczeblu gmin, gromad i parafii. W ten sposób w struktury powstańcze włączono także duchowieństwo. Proboszczowie i naczelnicy parafii tworzyli rady parafialne, wybierane na tzw. wiecu parafialnym. W sierpniu 1863 r. Rząd Narodowy wydał ustawę oraz instrukcje precyzujące prawa i obowiązki urzędników narodowych wszystkich szczebli. Władze parafialne zostały wówczas zaangażowane do sporządzania list spisowych, wykazów poległych i rannych oraz prowadzenia dokumentacji skarbowej. W każdej parafii powołano osobę odpowiedzialną za przygotowywanie broni dla oddziałów powstańczych oraz prowadzenie rekrutacji do wojska wśród mężczyzn od 18 do 41 roku życia. Miało to być podstawą organizacji pospolitego ruszenia, co jednak nie doszło do skutku. Nadzór nad tymi działaniami sprawowali naczelnicy okręgowi i powiatowi oraz komisarz rządu. W parafiach tworzone komitety niewiast, uzupełniające działania służb lekarskich. Komitety organizowały pomoc rannym powstańcom, wspierały rodziny więzionych i walczących w szeregach powstańczych oraz prowadziły inne formy działań charytatywnych. Instrukcja Rządu Narodowego w tej sprawie wskazywała jako przewodniczących Komitetów proboszczów parafii lub obywateli cieszących się ogólnym poważaniem.

Kolejne reformy ustrojowe dotyczące władz cywilnych, organizacji sądownictwa oraz wojska przeprowadzono jesienią 1863 r. Po licznych aresztowaniach

i uszczupleniu składów osobowych władze narodowe w terenie uległy likwidacji w 1864 r., w okresie kierowania Rządem Narodowym przez Bronisława Brzezińskiego¹⁴.

Władze narodowe w sąsiednim zaborze austriackim miały nieco inną organizację. Główne ośrodki koordynujące te działania zostały umiejscowione w Krakowie dla Galicji Zachodniej oraz we Lwowie dla Galicji Wschodniej. Zajmowały się one kształtowaniem opinii publicznej i organizacją wsparcia dla powstania, rekrutacją oddziałów wojskowych wysyłanych następnie na teren walk w zaborze rosyjskim oraz wsparciem medycznym i organizacją pomocy dla rannych powstańców. Ogłoszenie przez rząd austriacki 29 lutego 1864 r. stanu oblężenia zahamowało działalność wymienionych władz. Załamanie się organizacji narodowej w byłym Królestwie Polskim pociągnęło za sobą upadek władz narodowych w Galicji, co ostatecznie przyczyniło się do klęski powstania.

Ogromne ilości dokumentacji wytworzonej przez terenowe struktury Rządu Narodowego przetrwały w niewielkim procencie do czasów współczesnych. Znaczna jej część została zniszczona przez jej twórców lub skonfiskowana przez władze rosyjskie podczas rewizji w siedzibach władz powstańczych. Ocalałe fragmenty po upadku powstania uległy rozproszeniu w wielu zbiorach prywatnych i publicznych, zarówno w kraju, jak i za granicą. W toku późniejszego przechowywania ulegały dalszej dekompozycji lub destrukcji.

Twórcami obszernej dokumentacji były również agendy zagraniczne Rządu Narodowego. Najważniejsze z nich mieściły się w Paryżu. Należały do nich: Komitet Polski (powołany dekretem Rządu Narodowego 3 maja 1863 r.), Komisja Długu Narodowego (powołana dekretem Rządu Narodowego z 5 lipca 1863 r.), Izba Obrachunkowa (powołana dekretem Rządu Narodowego 16 października 1863 r.), a także Biuro Paryskie Spraw Polskich (utworzone w 1860 r.), stanowiące zaplecze dla działalności Władysława Czartoryskiego, głównego pełnomocnika dyplomatycznego Rządu Narodowego. Dokumentacja tego ostatniego była gromadzona w archiwum Hotelu Lambert. Akta pozostałych wyżej wymienionych agend zagranicznych po zakończeniu ich działalności wraz z aktami agenta wojskowego Rządu Narodowego w Paryżu złożono w Bibliotece Bati-gnolskiej¹⁵. Późniejsze losy obu zbiorów dokumentacji potoczyły się różnymi

---

¹⁴ Ostatni przedstawiciel Rządu Narodowego w powstaniu styczniowym, kierował nim po aresztowaniu Romualda Traugutta od kwietnia do października 1864 r. Współpracował z Aleksandrem Waszkowskim, ostatnim naczelnikiem Warszawy w powstaniu. Ścigany przez policję carską, emigrował do Francji, gdzie zmarł. Zob. J. SOKULSKI, *Bronisław Brzeziński*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, Kraków 1937, t. III, s. 37.

¹⁵ 5 lipca 1864 r. Rząd Narodowy wydał dekret o likwidacji wszystkich swoich dotychczasowych agend zagranicznych. Jedynie Izba Obrachunkowa działała jeszcze do końca 1865 r.

drogami. Archiwum Hotelu Lambert zostało przewiezione w XIX w. przez Czartoryskiego do Krakowa i obecnie znajduje się w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie¹⁶. Niewielka część dokumentacji dotycząca działalności Władysława Czartoryskiego oraz Hotelu Lambert trafiła do Biblioteki Polskiej w Paryżu jako archiwum rodzinne Czartoryskich i jest obecnie przechowywana w tej instytucji.

Zbiory archiwalne Biblioteki Batignolskiej w 1874 r. umieszczono jako depozyt w Kórniku pod Poznaniem. Opiekę nad nimi sprawował były członek powstańczego Rządu Narodowego, Karol Ruprecht, który uzupełnił je o dokumenty własne oraz papiery prywatne dyrektora Biblioteki Kórnickiej, Seweryna Gałęzowskiego. W 1925 r. zbiory kórnickie przejął Wydział Bibliotek Państwowych Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, a następnie przekazał je Bibliotece Narodowej w Warszawie. Rękopisy umieszczono w lokalu Centralnej Biblioteki Wojskowej (obok przewiezionych do kraju w 1927 r. materiałów z Rapperswilu). Część wymienionych zbiorów, w tym pochodzące z Biblioteki Batignolskiej, spłonęła podczas bombardowania Warszawy w 1939 r., pozostałe spaliły się w gmachu Biblioteki Ordynacji Krasieńskich (przy ul. Okólnik 9) po upadku powstania warszawskiego w 1944 r. Jedynie pojedyncze dokumenty ze stemplami Biblioteki Batignolskiej można obecnie odnaleźć w bibliotekach i archiwach, m.in. w Archiwum Głównym Akt Dawnych.

Wiele cennych informacji zawiera dokumentacja wytworzona przez zaborcze organy władzy, czyli rosyjski aparat represyjny. Materiał ten wymaga krytycznej analizy i jest jednostronny, tematycznie zaś koncentruje się na represjach, które dotknęły uczestników powstania, w tym także wielu duchownych różnych wyznań. Twórcami tej dokumentacji były rosyjskie urzędy centralne administracji i policji (m.in. Kancelaria Namiestnika, Stała Komisja Wojenno-Śledcza, Tymczasowa Komisja Wojenno-Śledcza, Sąd Wojenno-Polowy w Cytadeli, Zarząd General-Policmajstra w Królestwie Polskim i podległy mu Zarząd Wojenno-Policyjny, Audytoriat Polowy Wojsk w Królestwie Polskim) oraz rosyjskie władze terenowe (zarządy naczelników wojennych w powiatach i rejonach, polowe sądy wojenne, rządy gubernialne w poszczególnych guberniach)¹⁷.

Po upadku powstania styczniowego powstała dokumentacja uległa znacznemu rozproszeniu. Na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego pozostały głównie

---

¹⁶ Materiały te obejmują m.in. protokoły posiedzeń i korespondencję oraz księgi rachunkowe Biura Polskiego, papiery głównego agenta dyplomatycznego Rządu Narodowego w Paryżu Władysława Czartoryskiego

¹⁷ Szczegółowe omówienie dziejów ustrojowych rosyjskich organów władzy centralnej i terenowej jest zawarte w opracowaniu Franciszki Ramotowskiej. Zob. *Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zasobie*, t. 2: *Epoka porozbiorowa*, red. F. Ramotowska, Warszawa 1998, s. 427-473.

materiały rosyjskich władz centralnych i terenowych, zgromadzone w instytucjach państwowych pod kontrolą władz zaborczych. Cenne dokumenty były przechowywane w archiwach prywatnych i rodzinnych, zwłaszcza na terenie Galicji. Akta władz powstańczych, o ile nie zostały wcześniej zniszczone ze względów bezpieczeństwa, były chronione przez uczestników ruchu. Wraz z nimi wędrowały też na emigrację i znajdowały swoje nowe miejsca przechowywania w instytucjach polskich poza krajem. Znajdowały się one głównie we Francji i Szwajcarii.

Jednym z głównych centrów gromadzenia dokumentacji do polskich ruchów niepodległościowych stało się Muzeum Polskie w szwajcarskim Rapperswilu, powołane do życia w 1870 r. przez Władysława Platera, z inicjatywy Agatona Gillera, jednego z najbardziej wpływowych członków rządu powstańczego¹⁸. Celem powołanej instytucji było gromadzenie i zabezpieczanie polskich zbiorów historycznych oraz propagowanie sprawy polskiej na arenie międzynarodowej. Założona przy Muzeum Biblioteka rapperswilska stała się pod koniec XIX wieku największą polską biblioteką emigracyjną, liczącą ponad 100 tys. druków, w tym zbiory rękopisów. W latach 1892-1896 funkcję bibliotekarza pełnił znany pisarz, Stefan Żeromski, który zajmował się m.in. porządkowaniem dokumentacji dotyczącej powstania styczniowego. W Rapperswilu spoczęła też urna z sercem Tadeusza Kościuszki, umieszczona tam w 1895 r.¹⁹, a Muzeum stało się centrum spotkań działaczy niepodległościowych z trzech zaborów oraz polskich emigrantów z różnych krajów. Zbiory rapperswilskie obejmowały m.in. archiwum Rządu Narodowego, spuścizny prywatne członków rządu i dowódców oddziałów powstańczych, materiały Leonarda Chodźki, Teki Ignacego i Adama Mieleśzków²⁰ oraz

¹⁸ Był autorem koncepcji utworzenia tajnego państwa polskiego. Redagował czasopisma ukazujące się podczas powstania: „Strażnica: „Ruch”, „Wiadomości Pola Bitwy”. Autor *Odezwy do obywateli zaborów pruskiego i austriackiego* oraz *Instrukcji dla agentów Rządu Narodowego za granicą*. Po upadku powstania na emigracji, zmarł w 1887 r. i został pochowany w rodzinnym Stanisławowie. W 1981 r. jego prochy sprowadzono do Warszawy i pochowano na Starych Powązkach. Wydał jedną z pierwszych monografii powstania: *Historia powstania narodu polskiego w 1861-1864*, t. 1-2, Paryż 1867-1868. Pośmiertnie ukazała się jego praca pt. *Ogólna charakterystyka powstania 1863 r.*, Lwów 1888, przygotowana z okazji 25. rocznicy wybuchu powstania.

¹⁹ W 1927 r. urnę z sercem Kościuszki przewieziono do Warszawy i złożono w kaplicy zamkowej. W 1939 r. podczas bombardowania Warszawy przez wojska niemieckie urnę przeniesiono z Zamku i ukryto w podziemnym skarbcu katedry św. Jana. Przed doszczętnym zniszczeniem katedry podczas powstania warszawskiego zdołano ocalić urnę, wynosząc ją wcześniej do kościoła karmelitów przy Krakowskim Przedmieściu. Po odbudowie katedry urna wróciła do świątyni, a później przechowywano ją w Muzeum Narodowym oraz jego oddziale – Pałacu na Wyspie w Łazienkach Królewskich. Po odbudowie Zamku Królewskiego w latach 70. XX wieku urna wróciła do pierwotnej siedziby.

²⁰ Materiały te powróciły do Polski w 1927 r. razem z innymi zbiorami rapperswilskimi. Pod koniec wojny zostały wywiezione do Niemiec, a po odnalezieniu ich na terenie ZSRR zostały rewini-

jeden z największych zbiorów prasy tajnej z lat 1861-1864. Z wymienionych materiałów korzystali pierwsi badacze tematyki powstańczej i stały się one podstawą źródłową pierwszych opracowań historycznych. Wśród autorów tych prac znajdowali się m. in. Stanisław Zieliński, prowadzący badania nad historią wojskowości²¹, czy Bertold Merwin (właśc. Baruch Menkes)²², pisarz i publicysta, inicjator badań nad udziałem Żydów w powstaniu styczniowym.

W okresie od upadku powstania styczniowego do odzyskania niepodległości w 1918 r. znaczącą rolę w zachowaniu spuścizny dokumentacyjnej, a zwłaszcza rozpoczęciu szerszych badań historycznych nad tym wydarzeniem dziejowym odegrała Galicja i jej ośrodki naukowe, głównie we Lwowie i w Krakowie. Wspomniany wyżej Bertold Merwin, związany z lwowskim środowiskiem historyków, w 1904 r. pozyskał spuściznę po generale Marianie Langiewicz i na jej podstawie rozwinął badania historyczne. Wiele cennych materiałów przechowywanych było w rękach prywatnych oraz w archiwach rodzinnych. Z tego typu zasobów źródłowych korzystał inny historyk galicyjski, który przyczynił się do propagowania badań nad 1863 r., Justyn Sokulski²³. W trakcie prac nad biografią Agatona Gillera pozostawał w stałym kontakcie z rodziną Gillera mieszkającą w Stanisławowie i pozyskiwał od niej interesujące go materiały. Sokulski przejął w ten sposób fragmenty prywatnej korespondencji Gillera, m.in. z Józefem Ignacym Kraszewskim, jak też odezwy i dokumenty Rządu Narodowego. Pomocne w jego pracach były też bezpośrednie kontakty z weteranami powstania, mieszkającymi we Lwowie. Prace nad powstaniem styczniowym kontynuował Sokulski także po przeprowadzce do Krakowa przed I wojną światową. Nadal utrzymywał relacje z ośrodkiem naukowym we Lwowie, dzięki którym w 1920 r. sporządził obszerny spis literatury, druków i prasy dotyczącej powstania styczniowego, przechowywany obecnie w Lwowskiej Bibliotece Naukowej im. Wasyła Stefanyka (dawnym Ossolineum)²⁴.

---

dykowane do Warszawy w 1962 r. Obecnie są przechowywane w Bibliotece Narodowej w Warszawie.

²¹ Ich wynikiem była praca: S. ZIELIŃSKI, *Bitwy i potyczki 1863-1864. Na podstawie materiałów drukowanych i rękopiśmiennych Muzeum Narodowego w Rapperswilu*, Rapperswil 1913.

²² Zawodowo związany ze Lwowem, redaktor żydowskiego pisma „Jedność”, opowiadającego się za asymilacją Żydów w społeczeństwie polskim. W 1910 r. odbył podróż do Stanów Zjednoczonych. Opublikował wówczas tom reportaży *W krainie dolara* oraz cykl artykułów *Żydzi w Ameryce. Wrażenia z podróży*. Wydał też książkę *Żydzi w powstaniu 1863* (Lwów 1910).

²³ Był m.in. autorem biografii uczestników powstania 1863 r. zamieszczanych w *Polskim Słowniku Biograficznym*.

²⁴ Biblioteka Naukowa im. W. Stefanyka we Lwowie, zesp. 9, sygn. 1842, s. 1-14. Cyt. za: L. MI-CHALSKA-BRACHA, *Między pamięcią a historiografią*, s. 158.

Propagowaniem badań nad historią porozbiorową oraz powstaniem styczniowym zajmowało się Polskie Towarzystwo Historyczne oraz środowisko historyków skupione wokół „Kwartalnika Historycznego”, wydawanego od 1887 r. we Lwowie. Pierwsi historiografowie powstania byli jednocześnie jego uczestnikami. Do tego grona można zaliczyć Jana Stellę-Sawickiego²⁵, Józefa Kajetana Janowskiego²⁶, Franciszka Rawitę-Gawrońskiego²⁷, Bronisława Szwarcego²⁸ i Benedykta Dybowskiego²⁹. Ich prace były rozwijane przez przedstawicieli lwowskiej szkoły historycznej: Józefa Białynię-Chołodeckiego, Kazimierza Sochaniewicza, Aleksandra Czołowskiego i innych. Według obliczeń prowadzonych przez Jerzego Maternickiego we Lwowie przed I wojną światową działało ponad 100 historyków oraz miłośników historii i jej popularyzatorów. Ich działania przyczyniły się do zgromadzenia w archiwach i bibliotekach lwowskich pokaźnej bazy źródłowej, która stała się podstawą dalszych prac po 1918 r.

Szczególną rolę dla ukształtowania zasobu archiwalnego dokumentującego wydarzenia z powstania styczniowego ma okres II Rzeczypospolitej. Odrodzone państwo polskie nawiązywało wprost do etosu wysiłku zbrojnego z lat 1863-1864 i było budowane przez osoby uczestniczące lub pamiętające walki powstańcze. Jeden z czołowych ojców polskiej niepodległości, Józef Piłsudski był też bada-

---

²⁵ Wydał m.in.: *Dyplomacja europejska w sprawie polskiej podczas wypadków od 1861 do 1864 roku*, w: *Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863-1864*, t. 5, Lwów 1894; *Galicja w powstaniu styczniowym*, Lwów 1909 (wyd. 2, 1913). Badał też udział kobiet w powstaniu i publikował artykuły poświęcone temu zagadnieniu.

²⁶ Członek i sekretarz powstańczego Rządu Narodowego, opublikował swoje pamiętniki cieszące się dużym zainteresowaniem. Zob. J.K. JANOWSKI, *Pamiętniki*, t. 1, *Pamiętniki o powstaniu styczniowym*, t. 2, Warszawa 1925, *Pamiętniki po powstaniu styczniowym*, t. 3, *Czasy przedpowstańcze 1854-1862*, Warszawa 1931. Ponadto zachowały się 4 tomy pamiętników Janowskiego w wersji rękopiśmiennej. Są one przechowywane w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (Dział rękopisów, sygn. 5556/II, 14340/II).

²⁷ Autor takich prac, jak: *Rok 1863 na Rusi*, t.1-2, Lwów 1902-1903; *Henryka Pustowójtówna. Sylwetka biograficzna 1838-1881*, Lwów 1911; *Walka o wolność w roku 1863*, Lwów 1913; *Wyprawa wołyńska, epizod z r. 1863*, Warszawa 1914. Por. E. KOKO, *Franciszek Rawita-Gawroński (1846-1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości. Studium archaizmu*, Gdańsk 2006.

²⁸ W 1893 r. osiadł we Lwowie, gdzie dał się poznać jako pamiętnikarz oraz autor publikacji omawiających wydarzenia z okresu powstania 1863 r. Swoje pamiętniki z lat 1834-1903 publikował w 1906 r. na łamach dodatku do „Kuriera Lwowskiego”, wydawanego pod tytułem „Tydzień”.

²⁹ Komisarz powstańczego Rządu Narodowego na Litwę i Białoruś, skazany w procesie Traugutta i zesłany na Syberię, we Lwowie osiadł w 1884 r. i pozostał do 1930 r., profesor Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, odgrywał znaczącą rolę w debacie o powstaniu styczniowym, m.in. w dyskusji nad biografią Zygmunta Sierakowskiego. Wydał też swoje wspomnienia, zob. B. DYBOWSKI, *Wspomnienia z przeszłości półwiekowej*, Lwów 1913; TENŻE, *Pamiętnik dra Benedykta Dybowskiego od roku 1862 zacząwszy do roku 1873*, Lwów 1930.

czem tego okresu dziejowego. Kultywował pamięć o powstaniu styczniowym jako element polityki historycznej państwa. Jego decyzją z 1919 r. weteranów powstania uznano za żołnierzy Wojska Polskiego. Ustanowiono też specjalne mundury i przyznano weteranom świadczenia państwowe. Sam Piłsudski był też autorem opracowania zatytułowanego „Rok 1863”, które zostało wydane drukiem jako kilkudziesięciostronicowa broszura³⁰. Było ono zapisem odczytu wygłoszonego przez Piłsudskiego w Warszawie 20 stycznia 1924 r., uzupełnionym o przedmowę napisaną przez autora w Sulejówku kilka dni później (31 stycznia 1924 r.). Z treści przedmowy wynika, że Piłsudski uważał się za prekursora w niewielkim zakresie wcześniej prowadzonych badań nad dziejami i skutkami powstania styczniowego. Jego opracowanie miało mobilizować historyków do podjęcia dalszej pracy naukowej nad tym niezwykle ważnym dla historii Polski wydarzeniem. Świadczył o tym fragment przedmowy, w którym Piłsudski podkreślał:

Wielkimi były wypadki 1863 r., wielkimi ich wpływy, wielkimi namiętnościami, wielkimi są również i braki źródeł dla studiów nad wydarzeniami, odchodzącymi gdzieś w dal przeszłości³¹.

O znaczeniu powstania dla przyszłych pokoleń pisał też Piłsudski już w pierwszych znamienych słowach swojego opracowania, które zaczął od stwierdzenia: „Rok 1863 stoi na przełomie naszych dziejów; stara Polska umiera – nowa się rodzi³²”.

Środkiem do rzetelnych badań nad przeszłością miała być działalność specjalnie w tym celu powołanych instytucji. Utworzony przez Piłsudskiego w 1923 r. Instytut Badania Najnowszej Historii Polski miał gromadzić materiały ukazujące polską drogę do niepodległości³³. Jego fundamentalną część stanowiły źródła

³⁰ Pierwsze wydanie tej książki miało miejsce już w 1914 r. w Poznaniu. Było ono efektem badań prowadzonych przez Piłsudskiego w latach 1902-1912, a głównie 10 wykładów przeprowadzonych przez Piłsudskiego w 1912 r. w Krakowie w Szkole Nauk Społeczno-Politycznych. Ich słuchaczami byli m.in. uczniowie kursów oficerskich Strzelca krakowskiego, czyli kadra przyszłych dowódców armii, którą Piłsudski miał zamiar stworzyć.

³¹ Józef Piłsudski, *Rok 1863*, Pałestyna 1944, s. 10.

³² Tamże, s. 11. Opracowanie było wznawiane wielokrotnie. W 1989 r. ukazało się w Warszawie z przedmową Stefana Kieniewiczza. Zbiór myśli Piłsudskiego o powstaniu wydał londyński Instytut jego imienia w 1963 r. (*Józef Piłsudski o powstaniu 1863 roku*, Londyn 1963). Por. J. PIŁSUDSKI, *Boje polskie*, t. 1, 22 stycznia 1863 r., red. M. Kukiel, Poznań 1920.

³³ Na jego czele stał bliski współpracownik Piłsudskiego, Leon Wasilewski (1870-1936), polityk PPS, znawca polskiej polityki wschodniej i jej współtwórca, wydawca pism Piłsudskiego i autor ważnych monografii historycznych. Jego najbardziej znaną pracą jest monografia: *Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe*, Warszawa 1934. Wydał też wspomnienia zatytułowane: *Józef Piłsudski, jakim go znałem*, Warszawa 1935.

dotyczące powstania styczniowego. Udało się je uratować w 1939 r. z Warszawy przygotowującej się do obrony przed niemiecką armią. Zostały one wywiezione przez Rumunię do Portugalii, a stamtąd do Stanów Zjednoczonych. Obecnie są zgromadzone w powołanym do życia w 1943 r. Instytucie Józefa Piłsudskiego w Ameryce, mającym siedzibę w Nowym Jorku³⁴. Dzięki wysiłkowi archiwów państwowych w Polsce od 2001 r. jest prowadzony kompleksowy program zabezpieczania i digitalizacji archiwaliów Instytutu. Są one dostępne na stronach internetowych Instytutu³⁵ oraz w ogólnopolskim portalu archiwów państwowych³⁶.

Duże znaczenie dla zapewnienia bazy źródłowej do badań nad powstaniem 1863 r. miały prace archiwalne prowadzone w byłej Galicji. W lutym 1919 r. cieszący się autorytetem w środowisku naukowym i archiwalnym Józef Białynia-Chołodecki rozpoczął akcję przejmowania materiałów wojskowych byłych państw zaborczych. W działania te włączono Naczelne Dowództwo na Galicję Wschodnią, które miało przejmować materiały wojskowe znajdujące się w posiadaniu władz cywilnych. Chołodecki we współpracy z Karolem Badeckim oraz Teofilem Modelskim zajęli się w latach 1919-1922 organizacją Archiwum Wojskowego we Lwowie, które zbierało archiwalia z okresu od rozbiorów do I wojny światowej. Znaczną część gromadzonych źródeł stanowiły materiały dotyczące powstania styczniowego³⁷. Korzystał z nich również Białynia-Chołodecki jako historyk, publikując opracowania dotyczące zawartości archiwaliów, jak też zagadnień wojskowych z okresu powstania styczniowego³⁸. Cenne zasoby Archiwum Wojskowego przeniesiono do Centralnej Biblioteki Wojskowej w Warszawie, wskutek czego uległy zniszczeniu podczas II wojny światowej.

W okresie II Rzeczypospolitej podjęto nie tylko działania na rzecz zgromadzenia w jednym miejscu spuścizny dokumentacyjnej po powstaniu styczniowym, lecz także rozpoczęto fundamentalne badania archiwalne i naukowe. Szczególne znaczenie miały prace Edwarda Maliszewskiego oraz Eugeniusza Barwińskiego, które doprowadziły do opracowania obszernych kartotek osobowych, zawiera-

---

³⁴ Szczegółowo na temat historii tej instytucji zob. K. LANGOWSKI, *O honor i sztandar, który nas skupia. Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce (1943-2013)*, Warszawa 2018.

³⁵ Chodzi m.in. o akta trzech powstań śląskich czy też materiały dotyczące Józefa Piłsudskiego i jego działalności. Szczegółowy wykaz kolekcji wraz ze skanami zob. <https://archiwa.pilsudski.org/>

³⁶ <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl>

³⁷ Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, zesp. 55, op. 1, sygn.269, s. 67, 71; zesp. 82, op. 1, sygn.8, s. 17-19, sygn.13, s. 63, 70-71, sygn. 14, s. 1. L. MICHALSKA-BRACHA, *Między pamięcią a historiografią*, s. 199-201.

³⁸ Efektem tych badań było m.in. opracowanie: *Adam książę Sapieha i wyprawa wołyńska* („Płocówka”, nr 92, 1919).

jących tysiące nazwisk uczestników powstania styczniowego. Badaniom tym sprzyjało włączenie w granice odrodzonego państwa polskiego ważnych centrów naukowych, takich jak Lwów czy Wilno, z bogatymi zasobami archiwalnymi znajdującymi się w tych miastach.

Nie mniej istotne były zasoby źródłowe w centralnej Polsce, zwłaszcza w archiwach warszawskich. Najważniejsze i najliczniejsze dokumenty wytworzone w XIX wieku gromadziło Archiwum Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AAD) przy ul. Jezuickiej. Nie należy mylić tej instytucji z istniejącym do dzisiaj Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), w którym znajdują się jedynie nieliczne szczątki archiwaliów zachowane i przejęte do AGAD-u po całkowitym zniszczeniu przez Niemców w 1944 r. Archiwum Akt Dawnych. W przedwojennym zasobie AAD, według informacji od dyrektora tej placówki, Kazimierza Konarskiego, było przechowywanych ponad 25 tys. woluminów akt dotyczących powstania styczniowego³⁹. Główną ich część stanowiły akta rosyjskiego Zarządu Wojenno-Policyjnego oraz akta Generał-Policmajstra, czyli materiały obrazujące represje władz zaborczych wobec powstańców, w tym w stosunku do Kościoła katolickiego, duchowieństwa zakonnego i świeckiego oraz wiernych. Przed 1939 r. obejmowały one ponad 6,5 tys. jednostek archiwalnych. Z tego ogromnego zbioru źródeł z pożogi wojennej w latach 1939-1945 ocalało jedynie kilkaset jednostek, obecnie przechowywanych w AGAD⁴⁰.

Podsumowaniem historiografii okresu II Rzeczypospolitej poświęconej dzięjom 1863 r. zajął się warszawski ośrodek historyczny w 1938 r. w 75. rocznicę wybuchu powstania. Na wniosek Marcelego Handelsmana przygotowano wówczas ogólnopolską konferencję naukową z udziałem badaczy z ośrodka lwowskiego. Referaty opublikowano na łamach „Przeglądu Historycznego” z 1938 r. Uporządkowania dorobku historiograficznego dotyczącego dziejów powstania dokonali: Henryk Mościcki, Henryk Wereszycki, Stefan Pomarański oraz Walentyna Nagórska-Rudzka. W tomie pokonferencyjnym znalazł się również artykuł Mieczysława Żywczyńskiego, podsumowujący stan badań co do roli Kościoła

³⁹ K. KONARSKI, *Archiwalia powstania styczniowego w Archiwum Akt Dawnych*, „Przegląd Historyczny”, t. 34, 1937-1938, z. 2, s. 347-358.

⁴⁰ Omówienie zawartości tego zbioru zob. D. LEWANDOWSKA, *Udział duchowieństwa z Królestwa Polskiego w powstaniu styczniowym oraz represje popowstaniowe w źródłach z zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych – zarys zagadnienia*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 28, 2021, s. 221-236. Zob. też: F. RAMOTOWSKA, *Materiały różne dotyczące Powstania Styczniowego z rosyjskich kancelarii wojskowych i cywilnych (wyodrębnione) 1963-1865*, w: *Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zasobie*, t. 2 *Epoka porozbiorowa*, Warszawa 1998, s. 419-421; TAŻ, *Źródła archiwalne do dziejów powstania styczniowego w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Archeion”, t. 38 (1962), s. 105-127.

i duchowieństwa w powstaniu styczniowym⁴¹. Konferencji towarzyszyła wystawa pamiątek i dokumentacji powstania styczniowego, na której znalazły się m.in. wypożyczone materiały źródłowe dotyczące 1863 r. z c. k. Namiestnictwa Lwowskiego, przechowywane wówczas w Archiwum Państwowym we Lwowie (obecnie w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie)⁴².

Jedne z najcenniejszych materiałów źródłowych do dziejów powstania zostały bezpowrotnie utracone w czasie II wojny światowej. Zgodnie z testamentem założyciela Muzeum Polskiego w Rapperswilu hr. Władysława Broel-Platera zbiory ze Szwajcarii przewieziono w 1927 r. do Warszawy. Zostały one umieszczone w Centralnym Archiwum Wojskowym, Muzeum Narodowym oraz Bibliotece Narodowej. Niemal wszystkie z nich uległy zniszczeniu w dwóch etapach: podczas obrony Warszawy w 1939 r. oraz wskutek celowego spalenia przez Niemców 25 października 1944 r. Biblioteki Ordynacji Krasieńskich (przy ul. Okólnik 9), do której zwieziono wcześniej zbiory innych bibliotek i archiwów warszawskich⁴³. Z rapperswilskich zbiorów Biblioteki Narodowej utracono m.in. wiele cennych rękopisów zgromadzonych w XIX stuleciu przez uczestnika powstania i jego pierwszego biografa, Agatona Gillera. Jedynie część z materiałów Gillera do dziś przechowywanych jest w Bibliotece Narodowej w Warszawie oraz Bibliotece Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie⁴⁴.

STAN OBECNY SPUŚCIZNY

Zasoby źródłowe w instytucjach pamięci w Polsce

Główne zbiory źródeł przechowują obecnie archiwa państwowe. Najważniejsza część tzw. tajemnego państwa polskiego znajduje się w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). Są to dokumenty wytworzone zarówno przez centralne władze powstania styczniowego, jak i organy administracji i policji rosyjskiej zwalczające działania powstańców. W tej instytucji zachowały się też niewielkie fragmenty registratur cywilnych i wojskowych

---

⁴¹ M. ŻYWCZYŃSKI, *Kościół i duchowieństwo w powstaniu styczniowym (stan badan w zarysie)*, „Przegląd Historyczny”, t. 34, 1937-1938, z. 2, s. 512-525.

⁴² CPAHUL, zesp. 776, op. 1, sygn. 95, s. 1-4, 13.

⁴³ Szczegółowo o historii i zbiorach Biblioteki w opracowaniu: Biblioteka Ordynacji Krasieńskich w zbiorach i publikacjach Biblioteki Narodowej, tekst wyłącznie w formie online, dostępny na stronie: <https://www.bn.org.pl/download/document/1236004197.pdf> [dostęp: 08.06.2023].

⁴⁴ B. PETROZOLIN-SKOWROŃSKA, *Przed nocą styczniową*, Poznań 2013, s. 543.

terenowych władz narodowych, działających na obszarze byłego Królestwa Kongresowego oraz Galicji. Brak jest natomiast analogicznej dokumentacji wytworzonej przez kancelarie władz narodowych z innych prowincji. Akta polskiego państwa podziemnego (1861-1864) przechowywane w AGAD zostały w dużej części przejęte po II wojnie światowej z innych instytucji. Uzupełniają je nabytki zakupione przez archiwum lub подарowane przez różne osoby prywatne oraz archiwalia rewindykowane po wojnie z ZSRR. Materiały z AGAD stanowią obecnie najważniejsze źródło wiedzy o przebiegu działań powstańczych oraz strukturze i działalności państwa podziemnego. Pochodzą one w znacznej części ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie oraz Archiwum KC PZPR⁴⁵ i są zgromadzone w kolekcji pod nazwą: Organizacja Narodowa Powstania Styczniowego 1862-1864 (dalej: ONPS). Obejmuje ona łącznie 220 jednostek archiwalnych. Dokumenty w kolekcji pochodzą od wielu twórców, takich jak: Rząd Narodowy; Naczelnik m. Warszawy; Naczelnik Policji Narodowej m. Warszawy; Naczelnik m. Kalisza; Naczelnik m. Wilna; Naczelnik m. Krakowa; Naczelnik okręgu krakowskiego; Naczelnik m. Rzeszowa; Naczelnik obwodu rzeszowskiego; Wydział obwodowy rzeszowski; Naczelnicy obwodowi i powiatowi Galicji Zachodniej; Komisarz rządowy na Galicję Zachodnią; Wydział Krakowa i Galicji Zachodniej; Komisarz Pełnomocny Rządu Narodowego na Galicję. Zbiór obejmuje ponadto materiały kartograficzne i ikonograficzne, prasę powstańczą, odezwy, pisma ulotne, wiersze i pieśni powstańcze.

Wśród wymienionych źródeł cenne informacje dotyczą arcybiskupa warszawskiego Zygmunta Szczęsnego Felińskiego i jego postawy wobec władz zaborczych⁴⁶, jak też działalności duchowieństwa świeckiego i zakonnego. Ważną grupą materiałów w kolekcji jest zbiór odezw, plakatów, afiszy i innych druków ulotnych. Informacje z tych źródeł potwierdzają aktywne zaangażowanie kapłanów w organizację nabożeństw i manifestacji patriotycznych oraz w akcję informacyjną adresowaną do różnych grup społeczeństwa. Warto też zwrócić uwagę,

⁴⁵ Do tej instytucji materiały trafiły wskutek prowadzonych po 1945 r. przez władze polityczne konfiskat.

⁴⁶ O postawie arcybiskupa w czasie powstania styczniowego zob. E. NIEBELSKI, *Arcybiskup Zygmunt Szczęsny Feliński w obronie duchownych, więzionych i zesłanych za udział w ruchu narodowym lat 1861-1864*, „Niepodległość i Pamięć”, t. 12, 2005, nr 1(21), s. 31-45. Por. M. CYBULSKI, *Zygmunt Szczęsny Feliński – pisarz i człowiek*, Warszawa 2015. Arcybiskup Feliński został beatyfikowany w 2002 r., a kanonizowany w 2009 r. W 2017 r. w prawej oficynie pałacu Bogusławskiego, siedzibie Zgromadzenia Sióstr Franciszkanek Rodziny Maryi, otwarto Muzeum św. Zygmunta Felińskiego. Zob. też: AGAD, zesp. 245, sygn. 42, [List arcybiskupa warszawskiego Zygmunta Felińskiego do duchownych archidiecezji warszawskiej informujący o jego wyjeździe (zesłaniu) do Petersburga i tymczasowym przekazaniu władzy biskupowi nominatowi Pawłowi Rzewuskiemu], 6 marca 1863 r.

że wśród kolportowanej prasy powstańczej znajdował się „Głos Kapłana Polskiego”, tajne pismo wydawane w Warszawie przez ks. Karola Mikoszewskiego. Kapłan ten, pełniąc funkcję wikariusza w parafii św. Aleksandra w Warszawie, uczestniczył nie tylko w manifestacjach niepodległościowych, ale był też od 1862 r. aktywnym działaczem obozu Czerwonych i zabiegał o poparcie innych duchownych dla ruchu powstańczego. W okresie powstania styczniowego był członkiem Komitetu Centralnego Narodowego, a następnie Rządu Narodowego. Dzięki emigracji uniknął represji, ale przy próbie powrotu do kraju został ujęty przez Rosjan i uwięziony w Cytadeli Warszawskiej, a później skazany na wieloletnie zesłanie w głąb Rosji, skąd udało się mu powrócić w 1885 r.⁴⁷ W zbiorze akt ONPS zachował się jedynie jeden numer „Głosu Kapłana Polskiego”, który ukazywał się od czerwca 1862 do lutego 1864 r., oraz jeden numer innego czasopisma skierowanego do duchowieństwa katolickiego, wydawanego pod nazwą „Dzwon Duchowny” (ukazywało się od 30 maja do 17 sierpnia 1863 r.)⁴⁸.

Cenne informacje do wydarzeń 1863 r. zawiera przechowywany w AGAD zespół: Zbiór Branickich z Suchej. Znajdują się w nim pisma i druki ulotne z lat 1861-1863. m.in. wiersze patriotyczno-religijne, odezwy, prasa tajna, rozkazy dzienne naczelnika m. Warszawy. Z kolei zespół pod nazwą: Zbiór materiałów różnej proveniencji z XVI-XIX w. obejmuje m.in. korespondencję kilku Włochów, powstańców z oddziału Francesca Nulla, którzy dostali się do niewoli rosyjskiej i byli więzieni w Częstochowie, skąd pisali do swoich rodzin, znajomych i redaktorów pism francuskich. Zbiór akt z Muzeum Narodowego zawiera m.in. wiersze i pieśni patriotyczne, materiały o księżach zesłanych na Syberię, notatki Cypriana Norwida dotyczące powstania 1863 r., papiery prywatne Romualda Traugutta – akta zawartych związków małżeńskich i nominacji wojskowych, pisma ze sztabu wojsk rosyjskich.

W zachowanej fragmentarycznie dokumentacji władz rosyjskich, ukazującej przede wszystkim skalę represji wobec uczestników powstania, warto zwrócić uwagę na akta dwóch urzędów. Pierwszym z nich jest Sąd Wojenno-Polowy w Cytadeli Warszawskiej, działający w latach 1861-1870. Jego zadaniem było sądenie osób cywilnych za przestępstwa polityczne, a po wybuchu powstania –

⁴⁷ Biogram księdza autorstwa Ryszarda Bendera znajduje się w Polskim Słowniku Biograficznym (t. 21, s. 165-166). Zob. też: D. LEWANDOWSKA, *Udział duchowieństwa w Królestwa Polskiego*, s. 233. Mieczysław Żywczyński w swoim opracowaniu zwraca uwagę na kontrowersyjne działania Mikoszewskiego, m.in. publikację po upadku powstania zjadliwego pamfletu przeciwko Stolicy Apostolskiej. Zob. M. ŻYWCZYŃSKI, *Kościół i duchowieństwo w powstaniu styczniowym (stan badań w zarysie)*, „Przegląd Historyczny”, t. 34, 1937-1938, z. 2, s. 522.

⁴⁸ AGAD, Organizacja Narodowa Powstania Styczniowego [ONPS], sygn. 195, „Dzwon Duchowny”, nr 1 z 30 maja 1863 r.; sygn. 199, „Głos Kapłana Polskiego”, nr 11 z 30 lipca 1863 r.

za udział w nim. Akta tej instytucji w latach 80. XIX wieku trafiły do Archiwum Akt Dawnych w Warszawie, z którego zostały wywiezione przez Rosjan w 1915 r. do Moskwy. Powróciły do AAD po traktacie ryskim i spłonęły niemal doszczętnie w 1944 r. Obecnie w AGAD znajdują się fragmenty tych akt, rewindykowane z ZSRR w 1964 r. Część z nich pozostaje nadal w Moskwie w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym w Moskwie⁴⁹. Drugim zespołem jest dokumentacja Audytoriatu Polowego Wojsk w Królestwie Polskim, obejmująca materiały śledczo-sądowe osób cywilnych z okresu powstania styczniowego. Materiały te po wywiezieniu do Rosji również rewindykowano w 1923 r. Spłonęły one w Warszawie w 1944 r. Ocalały jedynie akta dotyczące procesu Romualda Traugutta, ewakuowane do fortu Sokolnickiego w Warszawie. Obecny zespół przechowywany w AGAD składa się dodatkowo z materiałów rewindykowanych w 1964 r. z ZSRR.

Materiały dotyczące warszawskiej organizacji narodowej oraz sytuacji w samej Warszawie i jej okolicach znajdują się również w zasobie Archiwum Państwowego w Warszawie⁵⁰, Bibliotece Narodowej w Warszawie⁵¹, Instytucie Historii PAN w Warszawie⁵².

Uzupełnieniem zasobu centralnego w AGAD są zbiory regionalne w poszczególnych archiwach państwowych. Informacje co do postawy duchowieństwa rzymskokatolickiego oraz prawosławnego przechowuje Archiwum Państwowe w Białymstoku, obejmujące swoim zakresem działania teren Białostoczczyzny. Zachowane materiały archiwalne dotyczą m.in. zaangażowania duchownych łacińskich w ruch narodowy już w okresie manifestacji patriotycznych, później zaś w ruch powstańczy. Dowodem na to są m.in. źródła ukazujące strukturę społeczną więźniów osadzonych za udział w powstaniu w więzieniu białskim. W spisach uwięzionych figurują nazwiska 16 księży, ok. 1500 okolicznej szlachty

---

⁴⁹ Zob. *Archiwalia polskiej proweniencji terytorialnej przechowywane w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej i Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym (Archiwalia władz rosyjskich 1813-1918, archiwalia niemieckie z ziem zachodnich i północnych Polski do 1945, archiwalia Senatu WM Gdańska 1920-1939)*, Warszawa 2000.

⁵⁰ Wycinki prasowe z fotografiami oraz pisma ulotne w zbiorze Korotyńskich (zesp. 201), Zbiór Władysława Tarczyńskiego w Łowiczu (zesp. 4091), a w nim opis wypadków warszawskich 1861 r., w tym fotografie uczestników manifestacji, odezwy namiestników, reskrypty carskie, listy osób pozbawionych szlachectwa (sygn. 225-231).

⁵¹ Fotografie powstańców styczniowych, druki ulotne, zapiski Agatona Gillera (rkps, sygn. I.8826), korespondencja i papiery A. Gillera (rkps, sygn. III.7020), zbiory Aleksandra Czołowskiego (rkps, sygn. III.2770, sygn. III.2789), wspomnienia w rękopisach uczestników powstania (m.in. Antoniny Machczyńskiej, Wacława Wołodźki).

⁵² Głównie kartoteka Eligiusza Kozłowskiego oraz materiały z archiwów rosyjskich dotyczące zesłańców syberyjskich.

oraz ok. 200 chłopów⁵³. Materiały archiwalne z wymienionego terenu obrazują też stosunek duchowieństwa prawosławnego do powstania. Informacje w nich zawarte pokazują, że kapłani tego wyznania często agitowali przeciwko powstańcom, co mogło mieć wpływ na wrogi stosunek do polskiego ruchu narodowego ze strony miejscowych chłopów. Część zachowanych źródeł dotyczy represji wobec Kościoła rzymskokatolickiego oraz pacyfikacji wsi i folwarków dokonywanych przez oddziały rosyjskie w odwecie za sprzyjanie powstaniu. Szczególnym okrucieństwem w egzekwowaniu tych kar wyróżniał się gen. Maniukin, określany przez miejscową ludność mianem „kata Podlasia”. Na jego rozkaz oddział rosyjski splądrował kościół i plebanię w Dziadkowicach, a miejscowemu wikariuszowi obcięto palce⁵⁴. Do podobnych metod uciekali się inni dowódcy rosyjscy, którzy doszczętnie niszczyli wsie wspierające powstańców, a mieszkańców wywozili na Syberię. Pacyfikacje dotknęły m.in. miejscowość Szczuki w powiecie sokólskim, szlachecką wieś Jaworówkę w powiecie białostockim, Łukawicę i Pruszanek w powiecie bielskim, Dzikie, Sztukiny i Wiśniany w powiecie białostockim⁵⁵.

Wymienione wsie palono, ich mieszkańców przesiedlano na Syberię lub w głąb Rosji, a mienie ruchome ludności sprzedawano na licytacjach publicznych. Wieś Jaworówka została spalona na osobisty rozkaz osławionego na Litwie Murawjowa za to, że „prawie wszystka jej młodzież męska poszła do powstania”. Mieszkańców pozbawiono mienia i zesłano na granicę Turkiestanu⁵⁶.

Zesłania na Syberię stosowano także wobec opornych duchownych popierających powstanie lub czynnie wspierających powstańców. Wyróżniający się szczególnie aktywną postawą ks. Antoni Aklński, proboszcz parafii rzymskokatolickiej w Bielsku, po kilkakrotnych aresztowaniach został ostatecznie zesłany do twierdzy w Bobrujsku. Za wspieranie powstania został pozbawiony parafii i zesłany do guberni tomskiej ks. Jan Witkowski, proboszcz z Dołubowa⁵⁷.

Jedną z form represji wobec duchownych były przeniesienia na inne parafie. Tego rodzaju działania dokumentują akta parafialne. Na przykład zachowane

---

⁵³ *Powstanie styczniowe na Białostocczyźnie. W 150. rocznicę wybuchu*, oprac. B. Samarski, J. Danieluk, Białystok 2013, s. 33; J. DOBRZYŃSKI, A. SAMSEL, *Powstanie styczniowe na Podlasiu. Przyczynek do badań nad udziałem ziemiaństwa Białostocczyzny w zrywie narodowym*, „Juchnowieckie szeptki o historii”, 2, 2017, s. 102.

⁵⁴ O. AWEJDE, *Zeznania śledcze i zapiski*, s. 454; *Powstanie styczniowe na Białostocczyźnie*, s. 30.

⁵⁵ *Powstanie styczniowe na Białostocczyźnie*, s. 30-31; H. MOŚCICKI, *Pod berłem carów*, Warszawa 1924, s. 41-46.

⁵⁶ H. MOŚCICKI, *Pod berłem carów*, Warszawa 1924, s.42.

⁵⁷ S. MAZUR, *Dzieje parafii rzymskokatolickiej w Dołubowie w latach 1465-1939*, Drohiczyn 2010, s. 48-50.

zapisy metrykalne księgi chrztów z parafii w Dołubowie z 1864 r. potwierdzają przeniesienia trzech kapłanów: Onufrego Sidorowicza – za opór przy wprowadzaniu języka rosyjskiego do Kościoła i agitację przeciwko władzy rządowej, Onufrego Czajkowskiego – za „nieprawomoślność” i opór wobec rusyfikacji ludności po powstaniu styczniowym, Stanisława Gierulskiego – za używanie języka polskiego w korespondencji urzędowej oraz organizację procesji bez zezwolenia władz rosyjskich⁵⁸. Po upadku powstania władze rosyjskie w latach 1864-1867 przystąpiły do kasaty parafii i zgromadzeń zakonnych, których mienie przekazywano Cerkwi prawosławnej. W wymienionym okresie na Białostocczyźnie zlikwidowano 16 parafii rzymskokatolickich⁵⁹. Różne formy represji objęły duchownych w parafii Bielsk Podlaski, a szczegółowe dane na ten temat zostały opublikowane w opracowaniu ks. Eugeniusza Beszty-Borowskiego⁶⁰. Dane osób, które brały czynny udział w powstaniu, zachowały się w aktach metrykalnych różnych parafii. O znaczeniu badawczym tych źródeł w odniesieniu do parafii bielskiej pisała Dorota Michaluk⁶¹. Materiały źródłowe z Archiwum Państwowego w Białymstoku dokumentują też postawę różnych grup wyznaniowych i narodowościowych wobec powstania. Wynika z nich, że aktywne wsparcie było udzielane przez ziemiaństwo oraz drobną szlachtę zaściankową. Obojętnością wobec toczących się walk wykazywała się w większości polska ludność chłopska. Niechętny stosunek do powstania mieli chłopci białoruscy, wśród których antypowstańczą agitację prowadziło duchowieństwo prawosławne. Nieprzychylnie powstaniu nastroje panowały też wśród mniejszości niemieckiej oraz części ludności żydowskiej. Ta ostatnia w większości stanowiła grupę rosyjskojęzyczną, silnie związaną interesami ekonomicznymi z władzami zaborczymi.

Twórcami ważnych materiałów źródłowych byli przedstawiciele administracji rosyjskiej w terenie, przede wszystkim naczelnicy wojenni poszczególnych powiatów i rejonów, m.in. powiatu łomżyńskiego⁶², oddziału łomżyńskiego⁶³, rejo-

⁵⁸ Archiwum Państwowe w Białymstoku, zesp. Akta parafii św. Apostołów Piotra i Pawła w Dołubowie, sygn. I/B/7, Księga chrztów parafii Dołubowo w latach 1864-1872.

⁵⁹ Były to: Janopol, Wasilków, Dziadkowo, Granne, Śledzianów, Kleszczele, Mielnik, Niemirów, Milejczyce, Karpowice, Klimkówka, Kuźnica, Różanystok, Szudziałowo, Jałówka, Narewka.

⁶⁰ E. BESZTA-BOROWSKI, *Dzieje parafii katolickiej Narodzenia Najświętszej Maryi Panny i św. Mikołaja w Bielsku Podlaskim*, Drohiczyn 2012.

⁶¹ D. MICHALUK, *Powstanie styczniowe w świetle akt metrykalnych parafii rzymsko-katolickiej w Bielsku Podlaskim*, „Białostocczyzna”, 1989, nr 1(14), s. 19-20. Na ten temat zob. też: A. DOBRONSKI, *Postawa społeczeństwa Białostocczyzny wobec powstania styczniowego*, w: *Obok orla znak pogoni. Powstanie styczniowe na Białostocczyźnie*, red. Z. Koszyła, Białystok 1985.

⁶² Archiwum Państwowe w Białymstoku, zesp. 464, sygn. 1 – wykazy imienne osób; sygn. 2, spisy osób straconych za przychylność do rządu rosyjskiego 1865-1866; sygn. 3-5, dane o oddziałach powstańczych, o zwolnionych z aresztu i osobach, które wróciły z zesłania

nu ciechanowiecko-wysoko-mazowieckiego⁶⁴, rejonu zambrowskiego⁶⁵, tykocińskiego⁶⁶, śniadowsko-miastkowskiego⁶⁷. W zachowanych aktach gmin znajdują się również informacje dotyczące działań powstańczych, np. w aktach gminy Stelmachowo można znaleźć szczegółowe informacje o przebiegu powstania w tej miejscowości, a także o sytuacji na obszarze powiatu łomżyńskiego⁶⁸.

Podobny typ dokumentacji zachował się w innych archiwach państwowych. Źródła te pozwalają na odtworzenie przebiegu działań powstańczych w mikroskali w poszczególnych rejonach, w tym na badanie zachowań różnych grup społecznych oraz na uchwycenie specyfiki sytuacji na danym terytorium. W zasobie każdego z wymienionych na wstępie archiwów państwowych znajdują się też materiały dotyczące postawy Kościoła katolickiego i duchowieństwa w poszczególnych diecezjach wobec powstania. Na terenach zamieszkałych przez ludność zróżnicowaną narodowościowo i wyznaniowo dodatkowo można badać reakcje poszczególnych grup społeczności lokalnych.

---

⁶³ Tamże, zesp. 463, sygn. 1 – Tajna korespondencja dotycząca uczestników powstania styczniowego, spisy urzędników cywilnych wiernie wypełniających swoje obowiązki służbowe w okresie powstania styczniowego, VIII-XII 1864; sygn. 2 – Wykazy imienne członków organizacji rewolucyjnej, raporty, donosy, korespondencja, X. 1863-VI. 1865; sygn. 3 – Akta śledcze dotyczące Adolfa Litwińskiego, Mikołaja Sutkowskiego, V. 1865; sygn. 4 – Alfabetyczny spis powstańców i osób im sprzyjających lub z nimi współdziałających z terenu Łomżyńskiego, XII, 1863; sygn. 5 – Wykaz osób postawionych przed sądem wojenno-polowym przy Naczelniku Oddziału Łomżyńskiego, 1864-1865.

⁶⁴ Tamże, zesp. 466, sygn. 3 – korespondencja, spisy powstańców, poborowych; sygn. 4 – korespondencja dotycząca powstańców, zakazanych druków, nowych prób tworzenia oddziałów i organizacji rewolucyjnej; sygn. 5 – o osobach pod nadzorem policji.

⁶⁵ Tamże, zesp. 469, sygn. 1-3 – Korespondencja, wykazy imienne osób straconych przez powstańców, sprawy ruchu ludności, wart wiejskich, 1864-1866.

⁶⁶ Tamże, zesp. 468, sygn. 1, Korespondencja dotycząca powstańców, spis osób pozostających pod nadzorem policji, 1. I-XI.1865

⁶⁷ Tamże, zesp. 467, sygn. 1 – Spisy osób straconych przez powstańców za współdziałanie z rządem carskim oraz rodzin, którym wyznaczono z powyższego tytułu coroczne zasiłki, XII.1864-IX.1865; sygn. 2-5 – Spisy imienne osób, korespondencja i zarządzenia w sprawie poboru do wojska, spisy poborowych, spisy osób zesłanych do Rosji oraz znajdujących się pod nadzorem policyjnym, akta dotyczące emigrantów politycznych po 1861 i 1863r., 1864-1866; sygn. 6 – Wskazanie obowiązków wojennych naczelników w czynnościach dotyczących spisu wojskowego i poboru rekrutów w Królestwie Polskim, 12/24.VI.1865; sygn. 7-8 – Akta dotyczące m.in. propagandy rewolucyjnej prowadzonej przez emisariuszy, o werbowaniu młodzieży do oddziałów ochotniczych w Galicji, rozkazy (wykaz szkół podlegających Dyrekcji Szkolnej w Suwałkach), 1865-1866; sygn. 9 – O podatkach na rzecz urzędów gminnych – zarządzenia, korespondencja, VI-IX 1866.

⁶⁸ Tamże, zesp. 22, Akta gminy Stelmachowo, sygn. 1-2 – Wykazy uczestników powstania, listy gończe i listy osób zabitych

Interesującą z tego punktu widzenia dokumentację zgromadziło Archiwum Państwowe w Suwałkach. Została ona zebrana w kilku zespołach archiwalnych, w tym: aktach miast Augustowa i Suwałk, aktach parafii rzymskokatolickich oraz aktach sądowych z XIX wieku⁶⁹. Materiały te dotyczą m.in. okresu przedpowstaniowego, w tym organizacji i przebiegu manifestacji symbolizującej ponowne zjednoczenie Litwy i Królestwa Polskiego, która odbyła się 12 sierpnia 1861 r. w rocznicę zawarcia unii horodelskiej. W nadgranicznej miejscowości Aleksota nad Niemnem spotkały się wówczas dwie procesje: jedna z Kowna, włączonego w granice Cesarstwa Rosyjskiego, druga z miejscowości położonych przy granicy byłego Królestwa Polskiego⁷⁰. Archiwum przechowuje materiały dokumentujące udział duchowieństwa w manifestacjach patriotycznych, m.in. ks. Ludwika Talarowskiego z Łomży. Inicjatorem i uczestnikiem wystąpień patriotycznych był też ks. Franciszek Żukowski, administrator, a następnie proboszcz parafii Raczki (w latach 1851-1863). Był organizatorem słynnego odpustu w dniu 26 maja 1861 r. w akcie solidarności z poległymi w antyrosyjskiej demonstracji w Warszawie. Podczas powstania werbował ochotników, przetrzymywał ich na plebanii, wyposażał oddziały powstańcze w niezbędne zapasy. Za swoje działania został aresztowany przez Rosjan na przełomie 1863/1864 r. i wyrokiem sądu wojennego skazany na utratę praw i zesłanie na Syberię⁷¹. Zachowane źródła ukazują znaczne zaangażowanie w ruch konspiracyjny miejscowego duchowieństwa. W połowie grudnia 1862 r. na konspiracyjnym zjeździe księży dekanalni poparli radykalne rozwiązania i politykę Czerwonych. Materiały archiwalne ukazują też działania zbrojne oraz represje, które dotknęły różne grupy społeczne. W sierpniu 1864 r. gubernia augustowska została oddana pod zarząd wojskowy generała-gubernatora wileńskiego Michaiła Murawjowa (zwanego „Wieszatelem”) i znanego z okrucieństwa w tłumieniu powstania na Wileńszczyźnie. Represje spadły głównie na ziemiaństwo, urzędników oraz kapłanów wspierających powstanie. Za tłumienie „polskiego buntu” nadawano okolicznościowe medale, co znajduje odzwierciedlenie w materiałach źródłowych z Archiwum Powiatowego w Kownie⁷².

Terenem o największym natężeniu walk zbrojnych było województwo sandomierskie. Intensywne działania na tym obszarze prowadziły oddziały dowodzone przez gen. Mariana Langiewicza, a po nim – Dionizego Czachowskiego. Źródła do tych wydarzeń są obecnie przechowywane w Archiwum Państwowym w Kiel-

⁶⁹ Zespoły nr 12, 14, 160, 165, 271, 584. Ich inwentarze są dostępne na portalu: szukajwarchiwach.gov.pl

⁷⁰ *Powstanie styczniowe w województwie augustowskim*, s. 8.

⁷¹ AP Suwałki, zesp. 165, sygn. 2/33, s. 23.

⁷² Zespół I-50, ap. 3, sygn. 813, świadectwa nadania medalu „Za stłumienie polskiego buntu 1863-1864”.

cach oraz Archiwum Państwowym w Radomiu. Pierwsza z tych instytucji gromadzi m.in. akta byłych naczelników wojennych w kilku powiatach (kieleckim, olkuskim, miechowskim), akta metrykalne, akta miast (w tym Sandomierza), Archiwum Ordynacji Myszkowskiej. Dokumentują one m.in. rolę Kościoła rzymskokatolickiego i duchowieństwa oraz ośrodków kultu religijnego w okresie manifestacji patriotycznych, a następnie walk zbrojnych. Zachowane materiały dotyczą pielgrzymki do Jędrzejowa do klasztoru cystersów⁷³, jak też uroczystości religijnych na Świętym Krzyżu, zorganizowanych 14 września 1861 r. dla zamianifestowania poparcia dla ruchu narodowego w innych miastach byłego Królestwa Kongresowego⁷⁴. Jedną z bardziej znanych postaci w wymienionym regionie był ks. Kacper Kotkowski, proboszcz w Ćmielowie, który znalazł się w składzie komitetu wojewódzkiego (władz narodowych)⁷⁵. O błogosławienie powstańców był oskarżany ks. Maciej Majerczak z diecezji kielecko-krakowskiej⁷⁶. Doniesienia o licznych przypadkach „wywrotowej działalności księży” zachowały się w aktach miasta Sandomierza⁷⁷. Kapłani byli też autorami licznych zapisów w aktach metrykalnych, dokumentujących zgony powstańców, w niektórych przypadkach wnoszone nawet wiele lat po wydarzeniu. Przykładem jest wpis zbiorowego aktu zgonu powstańców sporządzony przez ks. Ignacego Włodzikowskiego z parafii Imbramowice, dokonany dopiero w październiku 1937 r.⁷⁸

W Archiwum Państwowym w Radomiu najważniejsze dokumenty dotyczące powstania zachowały się w aktach miasta Radomia, dokumentacji rosyjskich organów władzy (Kancelaria Gubernatora Radomskiego, Rząd Gubernialny Radomski, Urząd Naczelnika Wojennego Oddziału Radomskiego), aktach parafii rzymskokatolickich⁷⁹, spuściznach osób prywatnych. Na szczególną uwagę zasługuje zbiór ks. Jana Wiśniewskiego, który w 1913 r. odnalazł grób Dionizego Czachowskiego i przyczynił się znacząco do odnowienia pamięci o powstaniu styczniowym (w przypadającą w 1913 r. 50. rocznicę jego wybuchu). Jest też autorem monografii poświęconej udziałowi duchowieństwa diecezji sandomier-

---

⁷³ Uroczystości były związane z osobą Wincentego Kadłubka, wzięło w nich udział kilkuset mieszkańców Kielc, a po drodze w Chęcinach doszło do bratania się pielgrzymów z Żydami.

⁷⁴ Według Walerego Przyborowskiego wzięło w nich udział około 200 księży na czele z biskupem sandomierskim Michałem Juszyńskim.

⁷⁵ *Cieniom przodków naszych*, s. 13.

⁷⁶ AP Kielce, Naczelnik Wojenny Powiatu Kieleckiego, sygn. 80, s. 1698-1700.

⁷⁷ AP Kielce, Akta miasta Sandomierza, sygn. 199, s. 32.

⁷⁸ AP Kielce, Urząd Wojewódzki Kielecki 1919-1939, sygn. 17481, s. 100-103.

⁷⁹ Notowano w nich akty zgonów osób poległych w bitwach, np. akt zgonu siedemnastu poległych w czasie potyczki pod Jedlnią, akty zgonów zmarłych w wyniku ran w bitwach pod Kowalą, Lipą, Anielinem, Wirem.

skiej w powstaniu styczniowym⁸⁰. Dzięki jego staraniom szczątki Czachowskiego w 1937 r. przeniesiono z miejscowości Bukówna na cmentarz przy kościele pobernardyńskim w Radomiu⁸¹.

Dane o uczestnikach powstania styczniowego, sporządzane na podstawie akt organów represyjnych (policji carskiej) oraz akt własnościowych, np. akt hipotecznych (zapisy o konfiskatach majątków), zachowały się w Archiwum Państwowym w Piotrkowie Trybunalskim. Instytucja ta gromadzi też dokumentację dotyczącą funkcjonowania struktur Rządu Narodowego w powiecie piotrkowskim, przebiegu działań zbrojnych, postawy ludności wobec rozgrywających się wydarzeń, a także zaangażowania duchowieństwa, w tym bernardynów z Piotrkowa Trybunalskiego. Zakonnicy za wsparcie dla powstania zapłacili wysoką cenę. W walkach zginął gwardian klasztoru, ks. Zefiryn Strupczewski, władze carskie zaś w listopadzie 1864 r. dokonały kasaty zakonu, a braci w nim pozostających wywieziono do klasztoru bernardynów w Warcie⁸².

Powstanie styczniowe i jego przebieg na Lubelszczyźnie i Podlasiu dokumentują zasoby Archiwów Państwowych w Lublinie i Siedlcach. Najważniejsze materiały archiwum lubelskiego zostały zgromadzone w zespołach: Rząd Gubernialny Lubelski oraz Naczelnicy Wojenni Powiatów (m.in. lubelskiego, łukowskiego, krasnostawskiego). Wiele istotnych informacji zawierają akta miast (Lublina, Kazimierza), zbiory druków ulotnych oraz archiwa rodzinno-majątkowe (np. Archiwum Brezów z Siekierzyniec). Na uwagę zasługują akta Cerkwi unickiej, obrazujące stosunek duchowieństwa i ludności tego obrządku do powstania. Zostały one zgromadzone głównie w obszernym archiwum historycznym Kościoła Wschodniego pod nazwą: Chełmski Konsystorz Greckokatolicki⁸³. Stosunkowo dobrze

---

⁸⁰ J. WIŚNIEWSKI, *Udział księży z diecezji sandomierskiej w powstaniu styczniowym 1863 r.*, Radom 1926. Jego badania znalazły kontynuatorów. Najnowszą publikacją wykorzystującą materiały z Archiwów Państwowych oraz z Archiwum Diecezjalnego w Sandomierzu jest monografia: E. ORZECZOWSKA, *Duchowieństwo diecezji sandomierskiej w powstaniu styczniowym*, Sandomierz 2018. Por. 1863 *Słownik biograficzny powstańców styczniowych działających na terenie województwa sandomierskiego*, Tarnobrzeg 2013.

⁸¹ Legendarnemu dowódcy Czachowskiemu poświęcono dwa opracowania biograficzne: W. J. PASZKOWSKI, *Pułkownik Dionizy Czachowski – bohater powstania 1863 r.*, Radom 1937; R. PIETRZYKOWSKI, *Dionizy Czachowski 1810-1863*, Warszawa 1983.

⁸² W opuszczonych budynkach klasztornych władze rosyjskie umieściły archiwum akt dawnych i gubernialnych, a potem drukarnię i redakcję „Gubernialnych Wiadomości”. Bernardyni powrócili do klasztoru dopiero w 1922 roku. Zob. D. DOMARAŃCZYK, *Powstanie styczniowe w Piotrkowie Trybunalskim i okolicach w świetle wspomnień uczestników – Walentego Koleczki oraz Augusta Osuchowskiego*, w: *Dziedzictwo Powstania Styczniowego*, s. 174.

⁸³ Akta tego archiwum zostały zeskanowane i są dostępne online: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespol/-/zespol/3890>. Zob. też: *Chełmski Konsystorz Greckokatolicki [1525] 1596-1875*

został zbadany udział duchowieństwa katolickiego z wymienionego obszaru dzięki kilku obszernym opracowaniom autorstwa Eugeniusza Niebelskiego⁸⁴. Podobny typ dokumentacji gromadzi Archiwum Państwowe w Siedlcach. Jednym z obszerniejszych źródeł jest alfabetyczny wykaz osób represjonowanych za udział w powstaniu styczniowym z akt naczelnika wojennego oddziału siedleckiego⁸⁵.

Interesujące materiały źródłowe dotyczące stosunku ludności w Wielkim Księstwie Poznańskim do powstania były przechowywane do 1939 r. w Archiwum Państwowym w Poznaniu. Zostały one przejęte do Archiwum w 1889 r. i uporządkowane przez Adolfa Warschauera. Najważniejsze z nich znajdowały się w dokumentach policyjnych w dwóch zespołach archiwalnych: Naczelne Prezydium (Ober-Präsidium) oraz Prezydium Policji Poznańskiej (łącznie ponad 90 fascykułów). Już od 1859 r. w Poznańskim dało się zauważyć ożywienie umysłowe, a od 1861 r. w ślad za wydarzeniami w Warszawie organizowano manifestacje religijno-polityczne z udziałem duchowieństwa katolickiego⁸⁶. Wymienione materiały obejmowały zarówno wykazy ochotników z zaboru pruskiego, informacje o różnych formach wsparcia dla powstania, jak też źródła dotyczące zaangażowania duchowieństwa katolickiego. Po wybuchu walk kilku księży przekroczyło granicę, pełniąc przy oddziałach powstańczych funkcje kapelanów, dwóch kapłanów (Józef Poniński i proboszcz Stanisław Klemczyński z Kotłowa) poległo na placu boju. Z dokumentów Naczelnego Prezydium wynikało, że inna grupa duchownych zachęcała do udziału w powstaniu, mimo surowych represji ze strony rządu pruskiego. Generalnie rzecz biorąc organizatorzy działań powstańczych oceniali udział duchowieństwa z zaboru pruskiego jako niewystarczający⁸⁷. Wymienione akta zachowały się do dziś w zasobie Archiwum Państwowego w Poznaniu w zespole nr 290 – Naczelne Prezydium Prowincji Poznańskiej z lat 1815-1918. Wśród nich znajdują się też dokumenty dotyczące powstania stycz-

---

[1905]. *Inwentarz analityczny archiwum*, oprac. M. Trojanowska, Warszawa 2003. Wskazówki źródłowe do tego zagadnienia znajdują się też w artykule: A. KROCHMAL, *Kościół unicki w Galicji i na Chełmszczyźnie wobec manifestacji patriotycznych i powstania styczniowego (1861-1864)*, „Teki Komisji Historycznej” 2013, s. 44-77.

⁸⁴ E. NIEBELSKI, *Duchowieństwo lubelskie i podlaskie w powstaniu 1863 roku i na zesłaniu w Rosji*, Lublin 2002; TENŻE, *Nieprzejednani wrogowie Rosji. Duchowieństwo lubelskie i podlaskie w powstaniu 1863 roku i na zesłaniu*, Lublin 2008; TENŻE, *Słownik lubelskich i podlaskich księży uczestników powstania 1863 roku*, Lublin 2011; TENŻE, *Tunka. Duchowni na zesłaniu syberyjskim po powstaniu 1863 r.*, Wrocław 2011.

⁸⁵ AP Siedlce, zesp. 329, sygn. 1. Skany tego dokumentu są dostępne w portalu: szukajwarchiwach.gov.pl

⁸⁶ F. PAPROCKI, *Źródła do dziejów Powstania Styczniowego w Archiwum Państwowym w Poznaniu*, „Przegląd Historyczny”, 1937-1938, t. 34/2, s. 380.

⁸⁷ J. ŁUKASZEWSKI, *Zabór pruski w czasie powstania styczniowego 1863-64*, Jassy 1870, s. 253.

niowego i reakcji zaboru pruskiego na te wydarzenia, jak też patriotycznej działalności duchowieństwa i jego zaangażowania w ruch narodowy⁸⁸.

Źródła dotyczące reakcji Galicji na powstanie styczniowe przechowują obecnie (poza archiwami lwowskimi w Ukrainie) Archiwum Narodowe w Krakowie oraz Archiwum Państwowe w Przemyślu. W Archiwum krakowskim zachowały się m.in. doniesienia policyjne z okresu powstania styczniowego zachowane w zespole: C. k. urzędy powiatowe i starostwa – zbiór szczątków zespołów⁸⁹. W aktach zespołu nr 230 – C. k. Starostwo w Tarnowie przechowywane są materiały dotyczące nadzoru policyjnego nad emigrantami z Królestwa Polskiego i byłymi powstańcami oraz informacje o nastrojach wśród ludności Galicji⁹⁰. Podobne informacje zawierają akta C. k. Dyrekcji Policji w Krakowie (zesp. 247)⁹¹. Inne materiały obrazują losy powstańców po zakończeniu walk zbrojnych. Jednym z ważniejszych zbiorów akt do tego zagadnienia jest Archiwum Księdza Ruczki⁹². Ludwik Ruczka (1814-1897), wieloletni proboszcz w parafii Kolbuszowa, był aktywnym działaczem społecznym oraz czynnym działaczem politycznym. W 1861 r. został wybrany posłem na Sejm Krajowy we Lwowie, a następnie delegatem do Rady Państwa w Wiedniu. Szczególne zasługi kapłana wiążą się z organizowaniem pomocy dla byłych powstańców styczniowych, powracających z zesłania do Galicji. W wymienionym zbiorze akt zachowała się obszerna korespondencja kierowana do ks. Ruczki w sprawie pomocy dla zesłańców z lat 1865-1870 (sygn. AksR 6-18) oraz korespondencja kierowana przez różne urzędy państwowe austriackie i rosyjskie do ks. Ruczki w sprawie pomocy dla Sybiraków (sygn. AksR 19-24). Obszerny materiał źródłowy zawiera zespół pod nazwą: Przytulisko Weteranów 1863/1864 r. w Krakowie⁹³. Główną jego część stanowią akta osobiste weteranów (w 255 teczkach), zawierające podania, relacje z udziału w powstaniu styczniowym, metryki w układzie alfabetycznym, korespondencję dotyczącą zatrudnienia weteranów, urlopów, opieki lekarskiej i duszpasterskiej. Źródła ikonograficzne zachowały się w Zbiorze ikonograficznym Jana Augustyna (zesp. 673)⁹⁴, krakowskiego drukarza i kolekcjonera.

⁸⁸ Archiwum Państwowe w Poznaniu, zesp. 290, sygn. 24.7 i 24.8.

⁸⁹ Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANK), zesp. 234, sygn. 29-30.

⁹⁰ ANK, zesp. 230, sygn. 2,3,4.

⁹¹ Inwentarz zespołu dostępny pod adresem: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zesp01/-/zesp01/34854>

⁹² Inwentarz tego zbioru akt oraz skany dokumentów znajdujące się w tym zbiorze są dostępne online pod adresem: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zesp01/-/zesp01/33336>

⁹³ Inwentarz i skany dokumentów dostępne online: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zesp01/-/zesp01/31925>

⁹⁴ Inwentarz zespołu pod adresem: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zesp01/-/zesp01/32563>

W Archiwum Państwowym w Przemyśle zachowały się m.in. druki ulotne z okresu powstania styczniowego zebrane przez Kazimierza Żurawskiego, odezwy Rządu Narodowego, odciski pieczęci władz powstańczych, listy i notatki uczestników powstania⁹⁵ oraz materiały ikonograficzne z fotokroniki województwa przemyskiego⁹⁶.

Źródła w archiwach polonijnych i archiwach zagranicznych

Archiwa polonijne stanowią cenne uzupełnienie źródeł krajowych, zwłaszcza po katastrofalnych zniszczeniach pięciu centralnych archiwów warszawskich w latach II wojny światowej. Fragmenty zbiorów do dziejów powstania styczniowego przechowują obecnie trzy instytucje emigracyjne: Biblioteka Polska w Paryżu, Muzeum Polskie w Rapperswilu oraz Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce z siedzibą w Nowym Jorku⁹⁷. W zbiorach Biblioteki Polskiej w Paryżu zachowały się spuścizny i materiały po uczestnikach powstania styczniowego oraz akta organizacji związanych z tym wydarzeniem, w tym dokumenty Izby Obrachunkowej, działającej w latach 1863-1864⁹⁸, oraz akta Zjednoczenia Emigracji Polskiej, organizacji powstałej w 1866 r. i skupiającej przebywających na emigracji zwolenników stronnictwa Czerwonych w czasie powstania styczniowego. Na uwagę zasługują akta Hotelu Lambert, Instytucji Czci i Chleba oraz archiwa rodzinne: Gałęzowskich, Gierszyńskich i Czartoryskich.

⁹⁵ Archiwum Państwowe w Przemyśle, zesp. 1998, sygn. 8-16.

⁹⁶ <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/27336718>

⁹⁷ Ogólna charakterystyka zasobów tych instytucji znajduje się w publikacji *Polskie instytucje za granicą. Przewodnik po zbiorach archiwalnych*, oprac. A. Krochmal, Warszawa 2004. Cenne informacje znajdują się także na stronie internetowej Stałej Konferencji Muzeów, Archiwów i Bibliotek Polskich na Zachodzie, która skupia od 1978 r. najważniejsze ośrodki polonijne (<https://www.mabpz.org/>). Bardziej szczegółowe dane o zasobach źródłowych poszczególnych instytucji zawierają następujące publikacje: *Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce. Informator o zasobie archiwalnym*, oprac. P. Pietrzyk, Warszawa 2011; E. CHWALEWIK, *Zbiory polskie w ojczyźnie i na obczyźnie*, t. 2, Warszawa 1927, s. 141-151; E. MARKIEWICZ, *Biblioteka Polska w Paryżu i jej zbiory*, Warszawa 1994; *Przewodnik po zespołach rękopisów Towarzystwa Historyczno-Literackiego i Biblioteki Polskiej w Paryżu*, oprac. M. Wrede, M. P. Prokop, J. Pezda, Paryż–Warszawa 2000.

⁹⁸ Organizacja powołana w 1863 r. zajmowała się nadzorem nad finansami powstania styczniowego, w tym przygotowywaniem sprawozdań z obrotu funduszami administracji władz powstańczych. Działała do końca powstania w 1864 r.

Muzeum Polskie w Rapperswilu, którego zbiory były odtwarzane po reaktywowaniu działalności tej placówki po II wojnie światowej, przechowuje obecnie niewielkie fragmenty materiałów dotyczących powstania styczniowego i jego uczestników. W ramach tzw. stałej ekspozycji, przygotowanej po 1975 r., eksponowano m.in. kolekcję kilkunastu gemm z portretami polityków i żołnierzy z okresu powstania styczniowego, będącą niewielkim fragmentem wcześniejszego zbioru, należącego do „platerowskiego” Narodowego Muzeum Polskiego. W Bibliotece Muzeum zachowały się nieliczne druki oraz literatura przedmiotu dotycząca powstania styczniowego⁹⁹. Materiały związane z powstaniem styczniowym tworzą też najstarszą część obecnego zasobu Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku. Są to materiały rosyjskiego generała Waleriana Płatonowa (1809-1893)¹⁰⁰, członka Rady Państwa w Petersburgu, a następnie ministra i sekretarza stanu do spraw Królestwa Polskiego (1859-1864). Jego kolekcja obejmuje różne materiały dotyczące polityki rosyjskiej w Królestwie Polskim, w tym dokumenty dotyczące 1863 r.¹⁰¹

Wśród materiałów archiwalnych znajdujących się obecnie poza Polską, a przechowywanych w archiwach państwowych innych państw podstawowe znaczenie mają archiwalia zgromadzone w archiwach, bibliotekach i muzeach lwowskich. Jest to odzwierciedleniem szczególnej roli, jaką Lwów odegrał, jako stolica byłej Galicji, w dziejach powstania 1863 r. Po jego wybuchu wielu lwowian i innych mieszkańców Galicji zaciągało się w szeregi powstańcze. Inni organizowali pomoc wojskową, medyczną, redagowali i drukowali ulotki i literaturę patriotyczną, która była dostarczana przez granicę rosyjsko-austriacką. Z kolei po upadku

⁹⁹ W 2022 r. decyzją władz samorządowych Rapperswilu, muzeum zawiesiło działalność, a zamek przeszedł pod zarząd gminy Rapperswil. W lipcu 2022 r. władze polskie pozyskały nowy budynek, dawny Hotel Schwanen, jeden z zabytkowych obiektów miasta, do którego muzeum ma się przenieść w ciągu dwóch lat.

¹⁰⁰ Płatonow otrzymał majorat w postaci majątku w Biłgoraju i ożenił się z Polką Teodorą z Nowakowskich Drzewiecką. W latach 80-tych XIX w. na skutek konfliktów z księciem Michałem Gorczakowem opuścił Rosję i osiadł na stałe w Paryżu, gdzie ożenił się ponownie, tym razem z Francuzką.

¹⁰¹ IJP w Nowym Jorku, zesp. 84, Kolekcja Waleriana Płatonowa, sygn. 8 – pismo Wielopolskiego do Gorczakowa, Odezwa Naczelnika Langiewicza wzywająca do powstania, odezwa Rządu Narodowego w sprawie uwłaszczenia włościan, Odezwa Komitetu Centralnego Narodowego z 5 marca 1863 r. Całość inwentarza dostępna online na stronach Instytutu: <https://archiwa.pilsudski.org/inwentarz.php?nonav=0&nrrar=701&nrrzesp=84> (dostęp 11.05.2023). Szczegółowy spis dokumentów znajdujących się w Archiwum Waleriana Płatonowa został też ogłoszony drukiem przez Jerzego Gołosa w języku polskim i języku angielskim: J. GOŁOS, *Polonica w Archiwum Waleriana Płatonowa „Archeion”*, t. LXI (1974), s. 199-216, oraz J. GOŁOS, *The Platonov Papers in the Józef Piłsudski Institute of America „The Polish Review”*, t. 25 (1980). Nr 2, p. 56-70.

powstania Lwów i inne miejscowości w Galicji stały się schronieniem i miejscem osiedlenia byłych powstańców, także tych, którzy po latach zesłania wracali z głębi Rosji do kraju. We Lwowie powstały też pierwsze organizacje kombatanckie, które zrzeszały byłych uczestników powstania i świadczyły im pomoc, ale także zbierały rozproszoną dokumentację do dziejów powstania i tworzyły nową. Członkowie tych organizacji podejmowali prace badawcze, publikowali wspomnienia i propagowali wiedzę o 1863 r. Już w 1870 r. powołano do życia Towarzystwo Opieki Narodowej, zawieszono przez Austriaków w 1874 r. W 1887 r. utworzono kolejną organizację – pod nazwą Towarzystwo Weteranów 1863/64 r.¹⁰², również szybko rozwiązana przez władze austriackie. W odpowiedzi na to już w marcu 1888 r. powstało Towarzystwo Wzajemnej Pomocy Uczestników Powstania Polskiego z roku 1863/1864. Jednym z aktywniejszych inicjatorów tego przedsięwzięcia był Józef Kajetan Janowski, były powstaniec i członek władz narodowych. Wśród współzałożycieli znalazło się wielu innych, znanych później z aktywnej działalności uczestników powstania, m.in. Wojciech Biechoński, Adam Sapieha, Henryk hr. Skarbek, Jan Stella Sawicki. W 1902 r. Towarzystwo liczyło, tylko na terenie Galicji, 860 członków, zrzeszonych w 42 oddziałach¹⁰³. Dzięki ewidencjom członków tych organizacji zachowały się cenne imienne listy powstańców, jak też informacje biograficzne o nich. Akta tych organizacji, jak i spuścizny po byłych powstańcach są przechowywane obecnie w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie¹⁰⁴. Informacje na temat stosunku Galicji i jej mieszkańców do powstania styczniowego są zawarte w materiałach austriackich władz państwowych, głównie w zespole akt Namiestnictwa Lwowskiego oraz Dyrekcji Policji we Lwowie. Organy te prowadziły śledztwa dotyczące zaangażowania różnych osób w działania wspierające ruch powstańczy w sąsiednim zaborze, a po zakończeniu powstania inwigilowały byłych powstańców osiedlających się na terenie Galicji¹⁰⁵.

¹⁰² AGAD, zesp. 245, Zbiór materiałów różnych dotyczących Powstania Styczniowego, sygn. 10, Deklaracje przystąpienia do Towarzystwa Weteranów Polskich z 1863 r.

¹⁰³ S. STĘPIEŃ, I. CZORNOWOŁ, *Powstańcy styczniowi we Lwowie*, Warszawa 2022, s. 8-10.

¹⁰⁴ Dane o poszczególnych zespołach archiwalnych i kolekcjach zawiera przewodnik po tym archiwum. Zob. *Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie. Przewodnik po zasobie archiwalnym*, oprac. A. Krochmal, Warszawa 2005. Na uwagę zasługują przede wszystkim zespoły: nr 82 – Białynia-Chołodecki Józef, działacz społeczny, historyk, nr 91 – Wojciech Biechoński, członek Rządu Narodowego w 1863 r., rajca lwowski, nr 102 – Zbiór akt dotyczących Powstania Styczniowego 1863-1864, nr 195 – Towarzystwo Pomocy Wzajemnej Uczestników Powstania Polskiego 1863-1864 we Lwowie.

¹⁰⁵ Przykładowo: przedmiotem dużego zainteresowania dyrekcji policji we Lwowie był Agaton Giller. Zob. Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, zesp. 146, Namiestnictwo Galicyjskie, opis 4, sygn. 143.

Wśród powstańców, którzy swoje losy zwiążali ze Lwowem, byli generałowie i wyżsi dowódcy z okresu powstania, osoby życia publicznego (prezydenci miasta, posłowie do Sejmu galicyjskiego), wybitni uczeni, artyści i pisarze, przedsiębiorcy. Lwowskie rodowody mieli kapelani powstania styczniowego: lwowski bernardyn i kaznodzieja Bernard Bulsiewicz, kapelan oddziału Dionizego Czachowskiego, a później gen. Józefa Hauke-Bosaka, czy też ks. Aleksander Kieroński, pochodzący z lwowskiej rodziny mieszczańskiej. Na cmentarzu Łyczakowskim (na tzw. górcie powstańczej¹⁰⁶) we Lwowie spoczęli z kolei kapelani i kapłani, którzy po upadku powstania schronili się w Galicji (o. Florentyn Lickendorf, dominikanin i kaznodzieja lwowski, ks. Kazimierz Żuliński¹⁰⁷, unita ks. Stefan Bobrowicz, pochodzący z eparchii chełmskiej, ks. Stefan Dembicki).

Materiały uzupełniające wyżej wymienione zasoby przechowują inne instytucje we Lwowie, w tym Archiwum Państwowe Obwodu Lwowskiego we Lwowie (materiały policyjne dotyczące inwigilacji osób podejrzanych o wspieranie powstania)¹⁰⁸ oraz Biblioteka Naukowa im. Wasyla Stefanyka we Lwowie (kartoteki powstańców, alfabetyczne wykazy osób zesłanych za udział w powstaniu, materiały pamiętnikarskie uczestników powstania)¹⁰⁹. Pamiętniki i korespondencja uczestników powstania 1863 r. zachowały się również w Bibliotece Narodowego Uniwersytetu im. I. Franki we Lwowie (dawny Uniwersytet im. Jana Kazimierza)¹¹⁰.

¹⁰⁶ Wydzielenie na Cmentarzu Łyczakowskim specjalnej kwatery powstańczej było inicjatywą Towarzystwa Wzajemnej Pomocy Uczestników Powstania Styczniowego.

¹⁰⁷ Ks. Kazimierz Żuliński (1831-1904) – duchowny rzymskokatolicki, w działalność patriotyczną zaangażował się jako wikariusz parafii św. Aleksandra w Warszawie, aresztowany z 11 innymi duchownymi 25 kwietnia 1863 r., wkrótce został zwolniony. Jego warszawskie mieszkanie było punktem kontaktowym, przez który przechodziła korespondencja i dokumentacja Rządu Narodowego. Sekretarz Wydziału Zagranicznego w rządzie Romualda Traugutta, musiał opuścić Warszawę w końcu 1863 r. Na emigracji w Paryżu był współzałożycielem Stowarzyszenia Kapłanów Polskich na Obczyźnie. Po 1880 r. w Galicji, angażował się w różne działania patriotyczne, zmarł we Lwowie. Zob. S. STĘPIEŃ, I. CZORNOWŁ, *Powstańcy styczniowi we Lwowie*, s. 43-44.

¹⁰⁸ W archiwum tym przechowywane są też akta Towarzystwa Opieki Narodowej we Lwowie (zesp. 90, op. 1, sygn. 1-3) oraz spuścizna Marii Bruchnalskiej, działaczki organizacji kobiecych we Lwowie, publicystki i literatki zajmującej się m.in. badaniem udziału kobiet w powstaniu styczniowym (APOL, zesp. 1186). Część dokumentacji związanej z działalnością Bruchnalskiej trafiło do Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (rękopisy o sygn. 12173/II, 12174/III, 14742/II, 12172/II).

¹⁰⁹ Wymienione źródła zostały zgromadzone w zespołach nr 5 i 9. Na uwagę zasługują zwłaszcza: Alfabetyczny wykaz osób zesłanych za udział w powstaniu styczniowym (zesp. 5, sygn. 4534/III); Bronisław Zamorski, Zbiór materiałów dotyczący lat 1831-1863 (zesp. 9, sygn. 138, t. 1-13); Kartoteka materiałów dotyczących uczestników powstania 1863 r. (zesp. 9, sygn. 306); Materiały do dziejów powstania styczniowego (zesp. 5, sygn. 5978/III).

¹¹⁰ Są to m.in. pozostające w rękopisie materiały pamiętnikarskie przebywającego we Lwowie powstańca Ksawerego Gebharda (rkps, sygn. 1081 III) oraz korespondencja Artura Gołuchow-

Archiwa litewskie (Archiwum Państwowe w Kownie oraz Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie) przechowują materiały wytworzone przez Rząd Narodowy oraz zaborcze organy władzy, głównie do terenu byłej guberni augustowskiej¹¹¹. W Archiwum Historycznym w Wilnie zachowały się m.in. raporty Naczelnika Wojennego Powiatu Augustowskiego, informacje o tłumieniu powstania, wyroki skazujące dla uczestników walk, odezwy Rządu Narodowego i komisarzy rządu w tłumaczeniu na język litewski¹¹². (fond 378, 439, 1020, 1073, 1248). Dokumentacja ta uzupełnia przede wszystkim zasób Archiwum Państwowego w Suwałkach. Poza dokumentacją urzędową w archiwum wileńskim zachowały się druki i materiały ulotne, m.in. rękopis pieśni *Boże, coś Polskę*, wykonywanej w Warszawie, ale też w wielu innych miastach, w tym w Suwałkach, w okresie manifestacji patriotycznych przed wybuchem powstania. Rękopis został znaleziony w 1864 r. w siedzibie Aresztu Policijnego w Suwałkach w materiałach należących do byłego strażnika, Witalisa Modzelewskiego.

Państwowe Archiwum Historyczne Białorusi w Mińsku oraz archiwa rosyjskie (zarówno centralne, jak i obwodowe) przechowują licznie zachowaną dokumentację dotyczącą więźniów politycznych i osób zesłanych za udział w powstaniu.

UWAGI KOŃCOWE

Dokonany powyżej przegląd najważniejszych zbiorów źródeł archiwalnych do dziejów powstania styczniowego, zgromadzonych w instytucjach w Polsce i poza jej granicami, wskazuje na ogromne rozproszenie oraz skomplikowane losy spuścizny dokumentacyjnej tego ważnego wydarzenia. Wiele grup materiałów źródłowych, zwłaszcza wytworzonych przez władze narodowe w powstaniu, uległo bezpowrotnej stracie. Przyczyniły się do tego zarówno okoliczności tworzenia tej dokumentacji w warunkach konspiracji, jak też działania władz zaborczych, które dążyły do stłumienia ruchu powstańczego i zniszczenia lub przejęcia materiałów władz narodowych. Zachowana do czasów współczesnych doku-

---

skiego, członka komitetu Białych we Lwowie i organizatora oddziałów powstańczych w Galicji (rkps, sygn. 1080 III).

¹¹¹ Gubernia augustowska, utworzona przez władze rosyjskie, istniała w latach 1837-1866. W okresie powstania Rząd Narodowy dnia 28 marca 1863 r. ogłosił *Regulamin władz administracyjnych w byłym Królestwie Kongresowym*, na którego podstawie zniesiono podział administracyjny na gubernie, a zamiast tego było Królestwo Kongresowe podzielono na osiem województw w granicach z 1816 r. Na terenach guberni augustowskiej przywrócono województwo augustowskie w granicach z 1816 r.

¹¹² Wymienione dokumenty znajdują się w zespołach o numerach: 378, 439, 1020, 1073, 1248.

mentacja w przeważającej części jest tworem organów władz państwowych, represyjnych wobec powstańców. Ogromną wartość historyczną mają materiały Organizacji Narodowej i jej struktur terenowych oraz zagranicznych, zachowane w Archiwum Głównym Akt Dawnych.

Jednym z ważnych tematów badawczych pozostaje zagadnienie udziału różnych grup społecznych, wyznaniowych i narodowościowych, w tym rola Kościoła katolickiego obu obrządków oraz postawa ludności i duchowieństwa innych wyznań wobec powstania¹¹³. Szczegółowe badania z zakresu historii małych ojczyzn mogą ciągle wnieść nowe informacje do obszernego już dorobku historyograficznego. Najnowszą próbą pogłębienia tego stanu badań jest słownik biograficzny opracowany przez Michała Micela i Stanisława Stępnia¹¹⁴. Jego autorzy oparli się zarówno na wynikach własnych kwerend źródłowych, jak też wykorzystali obszerną kartotekę zgromadzoną w Instytucie Historii PAN w Warszawie. Ta ogromna baza źródłowa, zainicjowana przed laty przez prof. Wiktorię Śliwowską, jest wynikiem żmudnych poszukiwań archiwalnych grupy historyków polskich prowadzących prace m.in. w archiwach rosyjskich, białoruskich czy ukraińskich. Obaj autorzy mają również w swoim dorobku naukowym opracowania związane z prezentowaną tematyką. Przygotowany obecnie słownik biograficzny powstańców 1863 r. sądzonych w kijowskiej twierdzy jest nawiązaniem do ich poprzednich prac, a także rozwinięciem opublikowanych wcześniej danych. Chodzi przede wszystkim o wydaną w 1995 r. w Przemyślu pracę autorstwa Michała Micela *Spis powstańców 1863 roku więzionych w twierdzy kijowskiej*. Autor opracował wówczas wykaz 1640 osób, opierając się na informacjach z XIX-wiecznej prasy wydawanej w Kijowie.

Obecne opracowanie składa się z krótkich biogramów przygotowanych łącznie dla 2046 osób. Poszczególne hasła zawierają takie informacje, jak: imię i nazwisko sądnego, wiek, pochodzenie społeczne, datę i treść wyroku. Wartość poznawcza słownika polega również na tym, że wykorzystano w nim wiele

¹¹³ Nadal brakuje całościowej monografii tego zagadnienia. Próbą kompleksowego pokazania tego tematu pozostaje klasyczna już monografia autorstwa ks. Pawła Kubickiego *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915*, cz. 1-3 (Sandomierz 1933-1940). Z nowszych opracowań wymienić można: H. DYŁĄGOWA, *Duchowieństwo katolickie wobec sprawy narodowej (1764-1864)*, Lublin 1983; A. WROŃSKI, *Duchowieństwo katolickie a sprawa narodowa w Królestwie Polskim w latach dwudziestych i trzydziestych XIX wieku*, Toruń 1992; TENŻE, *Duchowieństwo i Kościół Katolicki w Królestwie Polskim wobec sprawy narodowej w latach 1832-1860*, Warszawa 1994. Wiele cennych informacji wnoszą też opracowania poświęcone poszczególnym diecezjom, np. Ks. J. SEWERYN, *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej w powstaniu styczniowym*, Włocławek 2003.

¹¹⁴ *Powstańcy styczniowi więzieni w twierdzy kijowskiej. Zarysy biogramów*, oprac. S. Stępień przy współpracy M. Micela, Przemyśl 2022 (w druku).

informacji zebranych w poprzednich latach w archiwach za wschodnią granicą Polski (a zawartych w kartotece IH PAN), obecnie praktycznie niedostępnych do badań ze względu na wojnę toczoną w Ukrainie. W kontekście tej sytuacji ogromne znaczenie ma prowadzony od lat przez polskie archiwa państwowe proces digitalizacji materiałów polskiej proweniencji w archiwach ukraińskich. Przyspieszenie procesu cyfryzacji zasobów archiwalnych w Ukrainie i ich coraz powszechniejsza publikacja w Internecie jest formą zabezpieczenia tych źródeł i znacznie ułatwia pracę historykom spoza Ukrainy. Na przykład inwentarze zespołów archiwalnych zgromadzonych w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy we Lwowie są już powszechnie dostępne *online* na stronie internetowej tego archiwum¹¹⁵, a znaczna część skanów z tej instytucji jest też dostępna w czytelnich Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie oraz Archiwum Państwowego w Przemyślu. Zarząd archiwów ukraińskich w Kijowie, wzorem polskich archiwów państwowych, uruchomił też Międzyarchiwalny portal wyszukiwawczy, w którym są dostępne coraz większe ilości informacji z archiwów w Kijowie oraz innych miast w Ukrainie¹¹⁶.

Kompleksowa analiza obszernej bazy źródeł archiwalnych, w tym przechowywanych w odrębnej od państwowej sieci archiwów diecezjalnych i parafialnych, a także materiałów zachowanych poza granicami Polski wciąż stwarza nowe możliwości dla rozwoju historiografii związanej z dziejami powstania styczniowego, jak i innych polskich ruchów niepodległościowych w XIX stuleciu.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

ARCHIWUM GŁÓWNE AKT DAWNYCH W WARSZAWIE:

Zesp. 244, Organizacja Narodowa Powstania Styczniowego, sygn. 11, 12, 195, 199.

Zesp. 245, Zbiór materiałów różnych dotyczących Powstania Styczniowego, sygn. 10, 42.

ARCHIWUM INSTYTUTU JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO W AMERYCE (z siedzibą w Nowym Jorku)

Zesp. 84, Kolekcja Waleriana Płatonowa, sygn. 8.

ARCHIWUM NARODOWE W KRAKOWIE

Zesp. 230, C. k. Starostwo w Tarnowie, sygn. 2,3, 4.

Zesp. 234, C. k. Urzędy powiatowe i starostwa – zbiór szczątków zespołów, sygn. 29-30.

Zesp. 247, C. k. Dyrekcja Policji w Krakowie

Zesp. 1418, Archiwum księdza Ludwika Ruczki, sygn. AksR 6-18, AksR 19-24.

Zesp. 550, Przytulisko Weteranów, sygn. 27-34, 39-40.

---

¹¹⁵ <https://tsdial.archives.gov.ua/index5.html> [dostęp: 08.06.2023].

¹¹⁶ Zob. <https://archives.gov.ua/ua/>

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W BIAŁYMSTOKU

Zesp. 22, Akta gminy Stelmachowo, sygn. 1-2.

Zesp. 234, Akta parafii św. Apostołów Piotra i Pawła w Dołubowie, sygn. I/B/7, Księga chrztów parafii Dołubowo w latach 1864-1872.

Zesp. 463, sygn. 1 – 5.

Zesp. 464, sygn. 1-5.

Zesp. 466, sygn. 3 – 5.

Zesp. 467, sygn. 1 – 9.

Zesp. 468, sygn. 1.

Zesp. 469, sygn. 1-3.

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W KIELCACH

Zesp. 21, Naczelnik Wojenny Powiatu Kieleckiego, sygn. 80.

Zesp. 100, Urząd Wojewódzki Kielecki 1919-1939, sygn. 17481.

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W KIELCACH – ODDZIAŁ W SANDOMIERZU

Zesp. 111 Akta miasta Sandomierza, sygn. 199.

ARCHIWUM PAŃSTWOWE OBWODU LWOWSKIEGO WE LWOWIE

Zesp. 90, Towarzystwo Opieki Narodowej we Lwowie, op. 1, sygn. 1-3.

Zesp. 1186, Spuścizna Marii Bruchnalskiej.

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W POZNANIU

Zesp. 290, Naczelne Prezydium Prowincji Poznańskiej z lat 1815-1918, sygn. 24.7 – 24.8.

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W PRZEMYŚLU

Zesp. 1998, Zbiór materiałów dotyczących powstań narodowych i polskiego ruchu niepodległościowego, sygn. 8-16.

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W SIEDLCACH

Zesp. 329, Naczelnik Wojenny Oddziału Siedleckiego, sygn. 1.

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W SUWAŁKACH

Zesp. 12, Akta miasta Augustowa, sygn. 363.

Zesp. 14, Akta miasta Suwałk, sygn. 415, 416, 437.

Zesp. 160, Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Łoździejach, sygn. I/92.

Zesp. 165, Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Suwałkach, sygn. 2/33.

Zesp. 271, Sąd Okręgowy w Suwałkach, sygn. 58.

Zesp. 584, Miscellanea, sygn. 4.

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W WARSZAWIE

Zesp. 201 – Zbiór Korotyńskich, sygn. 10/71, 10/73, 10/74, 10/77.

Zesp. 4091 – Zbiór Władysława Tarczyńskiego w Łowiczu, sygn. 225-231.

ARCHIWUM POWIATOWE W KOWNIE

Zesp. I-50, ap. 3, sygn. 813, świadectwa nadania medalu „Za stłumienie polskiego buntu 1863-1864”.

BIBLIOTEKA NARODOWA W WARSZAWIE

Zapiski Agatona Gillera (rkps, sygn. I.8826).

Korespondencja i papiery A. Gillera (rkps, sygn. III.7020).

Zbiory Aleksandra Czołowskiego (rkps, sygn. III.2770, sygn. III.2789).
Antonina Machczyńska, Wspomnienia z lat 1861-1863 (rkps, sygn. IV.9815).
Wacław Wołodźko. Zapiski pamiętnikarskie z lat 1876-1879 (rkps, sygn. II.8834).
Zbiór relacji i wspomnień z okresu powstania styczniowego (rkps, sygn. IV. 6538).

BIBLIOTEKA NARODOWEGO UNIwersYTETU IM. I. FRANKI WE LWOWIE

Rkps, sygn. 1080 III, 1081 III.

BIBLIOTEKA NAUKOWA IM. W. STEFANYKA WE LWOWIE

Zesp. 5, sygn. 4534/III, 5978/III.

Zesp. 9, sygn. 138, t. 1-13; sygn. 306, 1842.

BIBLIOTEKA ZAKŁADU NARODOWEGO IM. OSSOLIŃSKICH

Dział rękopisów, sygn. 5556/II, 12173/II, 12172/II, 12174/III, 14340/II, 14742/II.

CENTRALNE PAŃSTWOWE ARCHIWUM HISTORYCZNE UKRAINY WE LWOWIE

Zesp. 55, Archiwum Akt Dawnych Miasta Lwowa, op.1, sygn.269.

Zesp. 82, Białynia-Chołodecki Józef, działacz społeczny, historyk, op. 1, sygn.8, 13, 14.

Zesp. 91, Wojciech Biechoński, członek Rządu Narodowego w 1863 r., rajca lwowski, sygn. 1-2.

Zesp. 146, Namiestnictwo Galicyjskie, opis 4, sygn. 143.

Zesp. 102, Zbiór akt dotyczących Powstania Styczniowego 1863-1864, sygn. 28-74 (spisy i kartoteki uczestników powstania).

Zesp. 195, Towarzystwo Pomocy Wzajemnej Uczestników Powstania Polskiego 1863-1864 we Lwowie, sygn. 58-59 (spisy weteranów).

Zesp. 776, Archiwum Państwowe we Lwowie, op. 1, sygn. 95.

INSTYTUT HISTORII PAN W WARSZAWIE

Kartoteka Eligiusza Kozłowskiego.

Materiały z archiwów rosyjskich dotyczące zesłańców syberyjskich.

LITEWSKIE PAŃSTWOWE ARCHIWUM HISTORYCZNE W WILNIE

Zesp. 378, op. 1863, sygn. 1734; op. 1864, sygn. 633.

Zesp. 439, op. 1, sygn. 12, 148.

Zesp. 1020, op. 1, sygn. 3, 28, 115.

Zesp. 1073, op. 1, sygn. 497.

Zesp. 1248, op. 2, sygn. 514.

OPRACOWANIA

1863 Słownik biograficzny powstańców styczniowych działających na terenie województwa sandomierskiego, Tarnobrzeg 2013.

Adam książę Sapieha i wyprawa wołyńska, „Płacówka”, nr 92, 1919.

Aleksander Wielopolski. Próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861-1862, red. L. Mażewski, Radzymin 2014.

Archiwalia polskiej proweniencji terytorialnej przechowywane w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej i Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym (Archiwalia władz rosyjskich 1813-1918, archiwalia niemieckie z ziem zachodnich i północnych Polski do 1945, archiwalia Senatu WM Gdańska 1920-1939), Warszawa 2000.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zasobie, t. 2, *Epoka porozbiorowa*, Warszawa 1998.

- Beszta-Borowski E., *Dzieje parafii katolickiej Narodzenia Najświętszej Maryi Panny i św. Mikołaja w Bielsku Podlaskim*, Drohiczyn 2012.
- Bibliografia druków dotyczących powstania styczniowego 1863-65*, zebrał i oprac. Janusz Gąsiorowski, Warszawa 1923.
- Biblioteka Ordynacji Krasieńskich w zbiorach i publikacjach Biblioteki Narodowej*, tekst wyłącznie online, <https://www.bn.org.pl/download/document/1236004197.pdf> [dostęp: 08-06-2023].
- Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie. Przewodnik po zasobie archiwalnym*, oprac. A. Krochmal, Warszawa 2005.
- Chełmski Konsystorz Grekokatolicki [1525]1596-1875[1905]. Inwentarz analityczny archiwum*, oprac. M. Trojanowska, Warszawa 2003.
- CHWALEWIK E., *Zbiory polskie w ojczyźnie i na obczyźnie*, t. 2, Warszawa 1927.
- Cieniom przodków naszych. W 150. rocznicę Powstania Styczniowego*, Kielce 2013.
- CYBULSKI M., *Zygmunt Szczęsny Feliński – pisarz i człowiek*, Warszawa 2015.
- DOBROŃSKI A., *Postawa społeczeństwa Białostoczczyzny wobec powstania styczniowego*, w: *Obok orla znak pogoni. Powstanie styczniowe na Białostoczczyźnie*, red. Z. Kosztyła, Białystok 1985.
- DOBRYŃSKI J., SAMSEL A., *Powstanie styczniowe na Podlasiu. Przyczynek do badań nad udziałem ziemiaństwa Białostoczczyzny w zrywie narodowym*, „Juchnowieckie szept o historii”, 2, 2017.
- DOMARAŃCZYK D., *Powstanie styczniowe w Piotrkowie Trybunalskim i okolicach w świetle wspomnień uczestników – Walentego Koleczki oraz Augusta Osuchowskiego*, w: *Dziedzictwo Powstania Styczniowego*, s. 170-176.
- DYBOWSKI B., *Pamiętnik dra Benedykta Dybowskiego od roku 1862 zacząwszy do roku 1873*, Lwów 1930.
- DYBOWSKI B., *Wspomnienia z przeszłości półwiekowej*, Lwów 1913.
- DYLAĞOWA H., *Duchowieństwo katolickie wobec sprawy narodowej (1764-1864)*, Lublin 1983.
- Dziedzictwo powstania styczniowego. Pamięć, historiografia, myśl polityczna. Zbiór studiów*, red. A. Kulecka, Warszawa 2013.
- GILLER A., *Historia powstania narodu polskiego w 1861-1864*, t. 1-2, Paryż 1867-1868.
- GILLER A., *Ogólna charakterystyka powstania 1863 r.*, Lwów 1888.
- GOŁOS J., *Polonica w Archiwum Waleriana Platonowa „Archeion”*, t. LXI (1974), s. 199-216.
- GOŁOS J., *The Platonov Papers In The Józef Piłsudski Institute Of America „The Polish Review”*, vol. XXV (1980) No. 2, p. 56-70.
- HUBKA M., ŁAPIŃSKI K., WRÓBEL A., *Powstanie styczniowe w źródłach archiwalnych. Dokumenty z zasobu Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim i oddziału w Tomaszowie Mazowieckim*, Piotrków Trybunalski 2013.
- Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce. Informator o zasobie archiwalnym*, oprac. P. Pietrzyk, Warszawa 2011.
- JANOWSKI J.K., *Pamiętniki*, t. 1, *Pamiętniki o powstaniu styczniowym*, t. 2, Warszawa 1925.
- Józef Piłsudski o powstaniu 1863 roku*, Londyn 1963.
- Józef Piłsudski. Boje polskie*, t. 1, 22 stycznia 1863 r., red. M. Kukiel, Poznań 1920.
- KOKO E., *Franciszek Rawita-Gawroński (1846-1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości. Studium archaizmu*, Gdańsk 2006.
- KONARSKI K., *Archiwalia powstania styczniowego w Archiwum Akt Dawnych*, „Przegląd Historyczny”, t. 34, 1937-1938, z. 2, s. 347-358.

- KROCHMAL A., *Kościół unicki w Galicji i na Chełmszczyźnie wobec manifestacji patriotycznych i powstania styczniowego (1861-1864)*, „Teki Komisji Historycznej”, 2013, s. 44-77.
- KUBICKI P., *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915*, cz. 1-3, Sandomierz 1933–1940.
- KULECKA A., *Powstanie styczniowe (1863-1864). Czas walki, marzeń o wolności i niespełnionych nadziei*, Warszawa 2023.
- LANGOWSKI K., *O honor i sztandar, który nas skupia. Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce (1943-2013)*, Warszawa 2018.
- LEWANDOWSKA D., *Udział duchowieństwa z Królestwa Polskiego w powstaniu styczniowym oraz represje popowstaniowe w źródłach z zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych – zarys zagadnienia*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 28, 2021, s. 221-236.
- ŁUKASZEWSKI J., *Zabór pruski w czasie powstania styczniowego 1863-64*, Jassy 1870.
- MARKIEWICZ E., *Biblioteka Polska w Paryżu i jej zbiory*, Warszawa 1994.
- MAZUR S., *Dzieje parafii rzymskokatolickiej w Dołubowie w latach 1465-1939*, Drohiczyn 2010.
- MERWIN B., *Żydzi w powstaniu 1863*, Lwów 1910.
- MICHALSKA-BRACHA L., *Między pamięcią a historiografią. Lwowskie debaty o powstaniu styczniowym (1864-1939)*, Kielce 2011.
- MICHALUK D., *Powstanie styczniowe w świetle akt metrykalnych parafii rzymsko-katolickiej w Bielsku Podlaskim*, „Białostocczyzna”, 1989, nr 1(14).
- Mors sola victrix [siic!], gloria victis. 150. rocznica wybuchu powstania styczniowego 1863-1864. Katalog wystawy*, Warszawa 2012.
- MOŚCICKI H., *Pod berłem carów*, Warszawa 1924.
- NIEBELSKI E., *Arcybiskup Zygmunt Szczęsny Feliński w obronie duchownych, więzionych i zesłanych za udział w ruchu narodowym lat 1861-1864*, „Niepodległość i Pamięć”, t. 12, 2005, nr 1(21), s. 31-45.
- NIEBELSKI E., *Duchowieństwo lubelskie i podlaskie w powstaniu 1863 roku i na zesłaniu w Rosji*, Lublin 2002.
- NIEBELSKI E., *Nieprzejednani wrogowie Rosji. Duchowieństwo lubelskie i podlaskie w powstaniu 1863 roku i na zesłaniu*, Lublin 2008.
- NIEBELSKI E., *Słownik lubelskich i podlaskich księży uczestników powstania 1863 roku*, Lublin 2011.
- NIEBELSKI E., *Tunka. Duchowni na zesłaniu syberyjskim po powstaniu 1863 r.*, Wrocław 2011.
- ORZECHOWSKA E., *Duchowieństwo diecezji sandomierskiej w powstaniu styczniowym*, Sandomierz 2018.
- PAPROCKI F., *Źródła do dziejów Powstania Styczniowego w Archiwum Państwowym w Poznaniu*, „Przegląd Historyczny”, 1937-1938, t. 34/2, s. 379-388.
- PASZKOWSKI W.J., *Pułkownik Dionizy Czachowski – bohater powstania 1863 r.*, Radom 1937.
- PETROZOLIN-SKOWROŃSKA B., *Przed nocą styczniową*, Poznań 2013.
- PIETRZYKOWSKI R., *Dionizy Czachowski 1810-1863*, Warszawa 1983.
- PIŁSUDSKI J., *Rok 1863*, Palestyna 1944.
- Polskie instytucje za granicą. Przewodnik po zbiorach archiwalnych*, oprac. A. Krochmal, Warszawa 2004.
- Poszli nasi w bój bez broni. 150. rocznica wybuchu powstania styczniowego. Katalog wystawy*, Radom 2013.

- Powstanie styczniowe w świadomości Płocczan: formy upamiętniania wydarzeń w dwudziestoleciu międzywojennym*, oprac. M. Wojciechowski, Płock 2013.
- Powstanie styczniowe w województwie augustowskim. Uczestnicy i ich losy. 150. rocznica wybuchu powstania styczniowego*, red. S. Filipowicz, Suwałki 2013.
- Powstańcy 1863 sądzeni w kijowskiej twierdzy. Zarysy biografów*, oprac. Michał Micel i Stanisław Stępień, Przemysł 2022.
- Przewodnik po zespolach rękopisów Towarzystwa Historyczno-Literackiego i Biblioteki Polskiej w Paryżu*, oprac. M. Wrede, M.P. Prokop, J. Pezda, Paryż – Warszawa 2000.
- PRZYBOROWSKI W., *Dzieje 1863 roku*, t.1-5, Kraków 1897-1905, 1919.
- PRZYBOROWSKI W., *Historia dwóch lat 1861-1862*, t. 1-5, Kraków 1892-1896.
- PRZYBOROWSKI W., *Ostatnie chwile powstania styczniowego: na podstawie autentycznych źródeł*, t. 1-4, Poznań – Kraków 1887-1888.
- PRZYBOROWSKI W., *Wspomnienia ulana z 1863 roku*, cz. 1, Poznań 1874, cz. 2, Poznań 1878.
- RAMOTOWSKA F., *Materiały różne dotyczące Powstania Styczniowego z rosyjskich kancelarii wojskowych i cywilnych (wyodrębnione) 1963-1865* [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zasobie*, t. 2 *Epoka porozbiorowa*, Warszawa 1998, s. 419-421.
- RAMOTOWSKA F., *Tajemne państwo polskie w powstaniu styczniowym 1863-1864. Struktura organizacyjna*, cz. 1, Warszawa 1999, cz. 2, Warszawa 2000.
- RAMOTOWSKA F., *Władze administracji narodowej Powstania Styczniowego 1859-1864*, w: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zasobie*, t. 2, *Epoka porozbiorowa*, Warszawa 1998, s. 371-416.
- RAMOTOWSKA F., *Źródła archiwalne do dziejów powstania styczniowego w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Archeion”, t. 38 (1962), s. 105-127.
- Rawicz i inni ... W 150 rocznicę stracenia naczelnika województwa podlaskiego Władysława Rawicza. Katalog wystawy*, oprac. A. Rogalski, Siedlce 2013.
- RAWITA-GAWROŃSKI F., *Henryka Pustowójtówna. Sylwetka biograficzna 1838-1881*, Lwów 1911.
- RAWITA-GAWROŃSKI F., *Rok 1863 na Rusi*, t.1-2, Lwów 1902-1903.
- TENŻE, *Walka o wolność w roku 1863*, Lwów 1913; *Wyprawa wołyńska, epizod z r. 1863*, Warszawa 1914.
- SAMARSKI B., DANIELUK J., *Powstanie styczniowe na Białostoczczyźnie: w 150. rocznicę wybuchu*, Białystok 2013.
- SEWERYN J. ks., *Udział duchowieństwa diecezji kujawsko-kaliskiej w powstaniu styczniowym*, Włocławek 2003.
- SOKULSKI J., *Bronisław Brzeziński*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, Kraków 1937, t. III, s. 37.
- STANKIEWICZ Z., *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, Warszawa 1967.
- STELLA-SAWICKI J., *Dyplomacja europejska w sprawie polskiej podczas wypadków od 1861 do 1864 roku*, w: *Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863-1864*, t. 5, Lwów 1894.
- STELLA-SAWICKI J., *Galicja w powstaniu styczniowym*, Lwów 1909 (wyd. 2, 1913).
- STELLA-SAWICKI J., *Pamiętniki po powstaniu styczniowym*, t. 3, *Czasy przedpowstaniowe 1854-1862*, Warszawa 1931.
- STĘPIEŃ S., CZORNOWOŁ I., *Powstańcy styczniowi we Lwowie*, Warszawa 2022.
- Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t.1-3, Warszawa 1955-1957.
- WASILEWSKI L., *Józef Piłsudski, jakim go znałem*, Warszawa 1935.
- WASILEWSKI L., *Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe*, Warszawa 1934.

- WIŚNIEWSKI J., *Udział księży z diecezji sandomierskiej w powstaniu styczniowym 1863 r.*, Radom 1926.
- WROŃSKI A., *Duchowieństwo katolickie a sprawa narodowa w Królestwie Polskim w latach dwudziestych i trzydziestych XIX wieku*, Toruń 1992.
- WROŃSKI A., *Duchowieństwo i Kościół Katolicki w Królestwie Polskim wobec sprawy narodowej w latach 1832-1860*, Warszawa 1994.
- Zeznania i zapiski śledcze o powstaniu styczniowym Oskara Awejde*, red. S. Kieniewicz, I. Miller, Moskwa 1961.
- Zgniotą nas tyrany – powstaniem na nowo. Wokół powstania styczniowego 1861-1863*, red. M. Sikorska, Warszawa 2013.
- ZIELIŃSKI S., *Bitwy i potyczki 1863-1864. Na podstawie materiałów drukowanych i rękopiśmiennych Muzeum Narodowego w Rapperswilu*, Rapperswil 1913.
- ŻYWCZYŃSKI M., *Kościół i duchowieństwo w powstaniu styczniowym (stan badań w zarysie)*, „Przegląd Historyczny”, t. 34, 1937-1938, z. 2, s. 512-525.

SPIS ILUSTRACJI

1. Złota Hramota. Dekret uwłaszczeniowy dla mieszkańców Podola, Wołynia i Ukrainy, 31III/12IV 1863 r. (AGAD, Organizacja Narodowa Powstania Styczniowego, sygn. 12)
2. Fotografia arcybiskupa Zygmunta Szczęsnego Felińskiego z okresu żałoby narodowej w 1861 r. (AGAD, Zbiór fotografii Oddziału III, Album nr 7)
3. Fotografia Henryki Pustowójtówny (NAC, Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji, sygn. 1/1b)
4. Zeznanie Romualda Traugutta podczas procesu członków Rządu Narodowego (7/19 IV 1864). (AGAD, Audytoriat Polowy Wojsk w Królestwie Polskim, sygn. 13, s. 52)
5. Teodor Kułakowski – powstaniec styczniowy (Archiwum Narodowe w Krakowie, Przytulisko Weteranów Powstania 1863/1864 r. w Krakowie, sygn. 40)
6. Fotografia zbiorowa weteranów powstania styczniowego (Archiwum Narodowe w Krakowie, Przytulisko Weteranów Powstania 1863/1864 r. w Krakowie, sygn. 39)
7. Fotografia założycieli Stowarzyszenia Wzajemnej Pomocy Uczestników Powstania 1863 r. Koła w Radomiu, 1916 r. (Archiwum Państwowe w Radomiu, Zbiór materiałów różnej proveniencji, sygn. 7).
8. Adres parafian i mieszkańców Kielc do ks. Macieja Majerczaka, administratora diecezji kielecko-krakowskiej z wyrazami uczuć religijnych i patriotycznych, 28 VIII 1861 r. (AGAD, Zbiór materiałów różnych dotyczących powstania styczniowego, sygn. 41).

VERBA VOLANT, SCRIPTA MANENT:

DOCUMENTARY LEGACY OF THE JANUARY UPRISING

Abstract. The aim of this article is to recall the complicated fate of the legacy documentation of the January Uprising and to assess its current research potential. Special attention was paid to source materials concerning the role of churches of various denominations in the Uprising, the attitude of the church hierarchy towards the events and the participation of the clergy in the Uprising. The subject of interest were both archival materials collected by archives and remembrance institutions in Poland and beyond its current borders.

The documentation was created by both the authorities of the newly created Underground State and people involved in the insurgent movement, as well as the partitioning authorities. The documents that were essential for reconstructing the history of the national movement were created as part of the current activities of the central and local insurgent authorities. Its principal part is stored in the Central Archives of Historical Records in Warsaw and in 2014 it was entered on the prestigious national list in UNESCO’s “Memory of the World” program.

Important resources are held by state archives in 13 cities: Kalisz, Płock, Lublin, Łódź, Częstochowa, Kielce, Radom, Piotrków Trybunalski, Warszawa, Siedlce, Zamość, Białystok and Suwałki. Materials concerning Galicia’s reaction to the 1863 Uprising are stored in the State Archives inPrzemyśl, the State Archives in Rzeszów and the National Archives in Kraków. Fragments of the documentary legacy of the uprising have been preserved in the archives of Polish diaspora institutions outside the country and in the archives of the countries currently neighboring Poland. These are materials stored in state archives in Ukraine (mainly in Lviv and Kiev), Belarus (archives in Minsk), Lithuania (in archives and libraries in Vilnius) and Russia (in the archives in Moscow and St. Petersburg and the state regional archives in Irkutsk, Omsk, Tobolsk).

Keywords: January Uprising; state archives; documentary heritage; clergy in the January Uprising; secret Polish state

ILUSTRACJE

1. Złota Hramota. Dekret uwłaszczeniowy dla mieszkańców Podola, Wołynia i Ukrainy, 31III/12IV 1863 r. (AGAD, Organizacja Narodowa Powstania Styczniowego, sygn. 12)

2. Fotografia arcybiskupa Zygmunta Szczęsnego Felińskiego z okresu żałoby narodowej w 1861 r. (AGAD, Zbiór fotografii Oddziału III, Album nr 7)

3. Fotografia Henryki Pustowójtówny (NAC, Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji, sygn. 1/1b)

428

Dziato si na posiedzeniu Członek
Majerni Sędziy Komisyji dnia
719 Kwietnia 1864 roku.

Przywstałym został w domu sędzijskim z miejscowego areście
Romuald Traugutt

który po prawaniu jego omiuciu do wysnaua prawdy, że
masyt dzię:

Co do sprawy Narodnicim Rządu Rewolucyjnego
nie byłam dla objęcia kierownictwa
tymie tu do Warszawy nie przybyłem.
a dla czego Hactaw przybył taki upni
Dzał niektóre osoby, o imieniu tu przy
byciu i objęciu kierownictwa tego
mieszają, rewolucyjna nie umiem
objąć i ostan doład nie widziałem.

Przyjechałem do Warszawy, gdzie
staliśmy się z nim, jako, że on
najbardziej w miasto i on wrzaje
mnie odarwał mnie, w Warszawie
szedłem mieszkać u Pani Melany
Hartke, do której uprawadziłem
się bez żadnej uprzedniej rekoni
dacji, jedynie tylko w szkatki czy
większej brzoły wynejstom odmo
mieszkanie.

Jozefa Janowskiego, Rafała
Krawickiego, Jozefa Krawickie
go, Ignacego Gutkowskiego, Ab
Dział Krawickiego, Polfa
Krawickiego, Krawickiego
nie znam wcale i z osobami temi
żadnych stosunków nie miałem
i w żadnej z nich nigdy nie
byłem

4. Zeznanie Romualda Traugutta
podczas procesu członków Rządu Narodowego (7/19 IV 1864).
(AGAD, Audytoriat Polowy Wojsk w Królestwie Polskim, sygn. 13, s. 52)

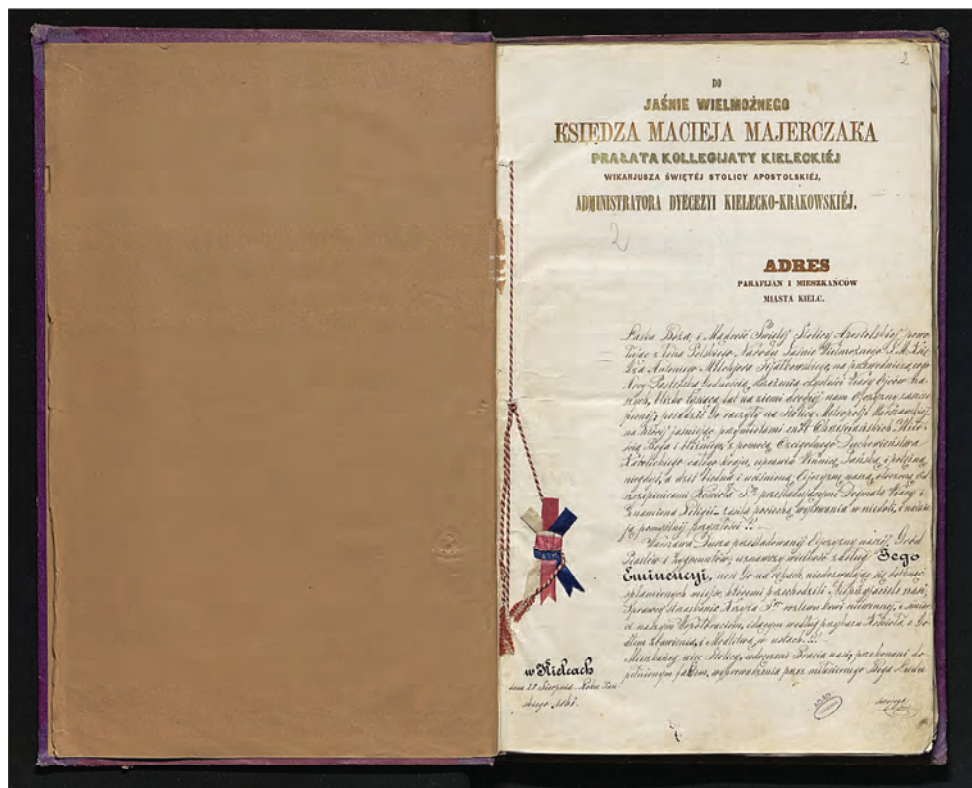
5. Teodor Kułakowski – powstanie styczniowy
(Archiwum Narodowe w Krakowie, Przytulisko Weteranów Powstania 1863/1864 r.
w Krakowie, sygn. 40)

6. Fotografia zbiorowa weteranów powstania styczniowego (Archiwum Narodowe w Krakowie, Przynalisko Weteranów Powstania 1863/1864 r. w Krakowie, sygn. 39)

7. Fotografia założycieli Stowarzyszenia Wzajemnej Pomocy Uczestników Powstania 1863 r. Koła w Radomiu, 1916 r.
(Archiwum Państwowe w Radomiu, Zbiór materiałów różnej proveniencji, sygn. 7)

8. Adres parafian i mieszkańców Kielc do ks. Macieja Majerczaka, administratora diecezji kielecko-krakowskiej, z wyrazami uczuć religijnych i patriotycznych, 28 VIII 1861 r. (AGAD, Zbiór materiałów różnych dotyczących powstania styczniowego, sygn. 41)